

UMHIS

OGLEDI O HISTORIOGRAFIJI I NACIONALIZMU

— U JUGOISTOČNOJ EVROPI

Edicija ZBORNICI

Knjiga 8

Izdavač

Udruženje za modernu historiju / Udruga za modernu povijest (UMHIS)

Za izdavača

Husnija Kamberović

Glavni i odgovorni urednik

Amir Duranović

Recenzenti

Enes S. Omerović

Vera Katz

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

94(4-12)(082)

OGLEDI o historiografiji i nacionalizmu u Jugoistočnoj Evropi
: zbornik radova / [glavni i odgovorni urednik Amir Duranović]. -
Sarajevo : Udruženje za modernu historiju, UMHIS, 2019. - 177 str. ;
21 cm. - (Edicija Zbornici ; knj. 8)

O autorima: str. 171-177. - Bibliografija uz svaki rad. - Summaries.

ISBN 978-9926-8306-8-7

COBISS.BH-ID 28436742

OGLEDI O HISTORIOGRAFIJI I NACIONALIZMU U JUGOISTOČNOJ EVROPI

ZBORNIK RADOVA

Sarajevo, 2019.

Realizaciju projekta „Historiografija i nacionalizam” i objavljivanje ovog zbornika podržao:

 HEINRICH BÖLL STIFTUNG

SARAJEVO

Bosna i Hercegovina | Albanija |

Sjeverna Makedonija

SADRŽAJ

PREGOVOR.....	7
Amir Duranović OGLEDI O HISTORIOGRAFIJI I NACIONALIZMU U JUGOISTOČNOJ EVROPI: PRILOZI KOMPARATIVNOM ČITANJU SAVREMENE HISTORIJE I HISTORIOGRAFIJE.....	9
Branimir Janković MEANDRI HRVATSKE HISTORIOGRAFIJE 19–21. STOLJEĆA: INSTITUCIONALIZACIJA, NACIJA, METODOLOGIJA	19
Adnan Prekić CRNOGORSKA ISTORIOGRAFIJA I NACIONALIZAM.....	51
Milivoj Bešlin SIMBIOTIČKA VEZA ISTORIOGRAFIJE I NACIONALIZMA U POSTSOCIJALISTIČKOJ SRBIJI	77
Ruža Fotiadis “TRADICIONALNI PRIJATELJI I PRAVOSLAVNA BRAĆA”: STVARANJE GRČKO-SRPSKOG PRIJATELJSTVA 1990-IH GODINA	103
Petar Todorov ISTORIJA U MAKEDONIJI : NAUKA, POLITIČKO PITANJE ILI PITANJE IDENTITETA?	129
Husnija Kamberović HISTORIČARI KAO NACIONALNI RADNICI I POLITIZACIJA HISTORIOGRAFSKE SCENE U BOSNI I HERCEGOVINI	149
O AUTORIMA	171

PREDGOVOR

Razvojnu liniju projekta “Historiografija i nacionalizam” u drugoj godini njegove realizacije željeli smo pokazati na više načina. Dio projektnih aktivnosti tokom 2019. godine bio je usmjeren prema *History Festu*, dinamičnoj manifestaciji koju već nekoliko godina uspješno osmišljava i vodi Husnija Kamberović. Drugi dio aktivnosti realiziran je uglavnom u istraživačkoj tišini i miru naših kutaka gdje radimo. Pitanja i probleme o kojima se razgovaralo krajem 2018. godine na panel-diskusiji pod nazivom “Historiografija i nacionalizam” tokom 2019. godine učesnici diskusija pretvorili su u manje ili veće istraživačke radove. Uvidjevši potrebu i drugih perspektiva, u istraživački tim uključili smo našeg crnogorskog kolegu Adnana Prekića, koji iako nije učestvovao u panel-diskusiji 2018. godine, sada daje vrijedan doprinos svojim radom o crnogorskoj historiografiji. Sve projektne aktivnosti, uključujući i dvije nove knjige ove godine, ne bi bilo moguće realizirati bez podrške Fondacije Heinrich Böll – Bosna i Hercegovina, Albanija, Sjeverna Makedonija.

Zato riječi zahvalnosti idu Husniji Kamberoviću, predsjedniku Udruženja za modernu historiju (UMHIS), čijih je programskih sadržaja ovaj projekt jedan dio, Marion Kraske i Ameli Sejmenović Burić iz Fondacije Heinrich Böll u Sarajevu, jer se raduju našem radu i uspjehu,

te svim mojim dragim kolegicama i kolegama koji su svojim radom omogućili nastanak i ove knjige. To su autori tekstova Branimir Janković, Adnan Prekić, Milivoj Bešlin, Ruža Fotiadis, Petar Todorov i Husnija Kamberović, koji su svojim autorskim priložima omogućili realizaciju ideje koju sam nekoliko posljednjih godina razvijao u razgovorima s kolegom i prijateljem čiji je doprinos realizaciji projekta u cjelini zaista veliki, a to je Enes Omerović, koji je zajedno s Verom Katz također doprinio okončanju i ovog projekta. Potpunosti pripreme i realizacije ove knjige svoj doprinos dali su Mirela Omerović profesionalnom lekturom, kao i kolega Halid Bulić – onda kada je zaista trebalo, Selma Đuliman prijevodima rezimea na engleski jezik, Melisa Forić podrškom u završnoj fazi pripreme knjige za štampu. Asim Bilić je i ovu knjigu pripremao jednako vrijedno kao i prethodne, iako smo u ovoj godini, slijedeći odnose u jugoistočnoj Evropi, aplicirali novi logo Fondacije Heinrich Böll, jer je (Bivša Jugoslavenska) Republika Makedonija postala Republika Sjeverna Makedonija, a i to je pitanje tretirano sadržajem ove knjige.

Uz već iskazane riječi zahvalnosti, posebnu zahvalnost svi mi zajedno dugujemo onima čija se imena uglavnom ne nalaze u ovoj knjizi, ali koji su strpljenjem i razumijevanjem omogućavali mir da bi preuzete obaveze bile dovedene do kraja. Zato u ime svih nas, aktivnih učesnika u realizaciji projekta, posebno zahvaljujem članovima naših porodica. Bez njih bi sve ovo bilo drugačije i teže, ali samo uz njihovu podršku ima smisla.

Sarajevo, 24/11/2019.

Amir Duranović

OGLEDI O HISTORIOGRAFIJI I NACIONALIZMU U JUGOISTOČNOJ EVROPI:

PRILOZI KOMPARATIVNOM ČITANJU SAVREMENE HISTORIJE I HISTORIOGRAFIJE

Amir Duranović

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo

Panel-diskusija o historiografiji i nacionalizmu u okviru projekta “Historiografija i nacionalizam: na margini povijesti” održana u Sarajevu krajem 2018. godine, jedna u nizu – reklo bi se, u nastavku projektne saradnje historičara iz jugoistočne Evrope transformirala se u mogućnost pisanih ogleada o historiografiji i nacionalizmu iz više perspektiva. Sudeći prema nekoliko naslova nastalih u protekle dvije decenije, a koji svojim sadržajima nude “nove perspektive” i “preispitivanja” ranije kreiranih historiografskih narativa ili onih u nastajanju od disolucije jugoslavenske države naovamo, s pravom se može tvrditi da i je i tekstove koji slijede moguće čitati u takvoj perspektivi. U slučaju bosanskohercegovačke historioografske produkcije ili rada institucija značajan moment

predstavlja konferencija pod nazivom “Balkanska društva u promjenama. Upotreba historijskih mitova”, održana u Sarajevu krajem 2002. godine. Poslije konferencije objavljen je vrijedan zbornik *Historijski mitovi na Balkanu*, koji sadrži značajne historiografske i antropološke uvide u krupna pitanja jugoistočnoevropske prošlosti. Cilj ovog zbornika nije bio da demitologizira povijesne predrasude, nego samo da utvrdi “određene modele stvaranja historijskih mitova”, a u njega su uključeni tekstovi koji u širem zahvataju i propituju načine kreiranja mitova u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Srbiji i Makedoniji.¹ Zajedničko navedenom zborniku i drugima koje ovdje konsultiramo jeste pitanje historijskog revizionizma motiviranog ne toliko metodološkim koliko ideološkim motivacijskim faktorom. I koliko god je takvo što moguće čitati u knjizi pod naslovom *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*,² jednako je to moguće i kroz sadržaje tekstova iz knjige koja tretira političku upotrebu prošlosti,³ iako pažljivije oko neće propustiti priliku da uvidi još uvijek aktuelno traganje za valjanim pristupom, jer je na jednom mjestu riječ o “**prostorima** bivše Jugoslavije”, a na drugom o “postjugoslavenskom **prostoru**”. Jasno je, dakle, da traganja za odgovarajućim metodološkim pristupima još uvijek ima, i treba ih biti, kako se može vidjeti i iz nekih drugih primjera.⁴ U izdanjima recentnijeg datuma uočljivo je insistiranje na perspektivi kao

¹ Husnija Kamberović (ur.), *Historijski mitovi na Balkanu: zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2003.

² Vera Katz (ur.), *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije: zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2007.

³ Momir Samardžić, Milivoj Bešlin, Srđan Milošević (ur.), *Politička upotreba prošlosti: o istorijskom revizionizmu na postjugoslavenskom prostoru*. Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija – AKO, 2013.

⁴ Darko Gavrilović (ur.), *Suočavanje s prošlošću – put ka budućnosti: istorija Jugoslavije 1918-1991*. = *Facing the past, searching for the fu-*

značajnom segmentu, ali i pristupu historičara i izboru odgovarajuće terminologije.⁵ U navedenim su primjerima akteri – pisci – autori lokalni, podrška je međunarodna, ali i u drugim pristupima koji su u autorskom smislu svojevrsna kombinacija lokalnih i međunarodnih aktera, uvidi su dosta slični.⁶ Navedeni primjeri nipošto nisu jedini. Štaviše, moglo bi se kazati da sada već imamo zaista veliki broj naslova koji u fokusu imaju jugoslavensku ili jugoistočnoevropsku historiju, a odabrani primjeri govore upravo u prilog tome.

Naš je izbor bio u osnovi isti, ali je fokus više bio orijentiran na historiografiju, njen razvoj, dinamiku odnosa unutar i između pojedinih institucija, mjestu i ulogi historičara kao pojedinaca kako u prošlosti, tako i u savremenom dobu. Inicijalna želja bila je ponuditi priliku uglavnom mlađim autorima da se svojim oglecima okušaju u pozicioniranju historiografije, bilo kao pregleda cjeline ili kao njenih pojedinih dijelova, u regionalnoj perspektivi u odnosu prema nacionalizmu, kako u prošlosti, tako i danas, upravo u vrijeme kada su sami tekstovi nastajali. Čitaoci će biti u prilici steći uvid u pojedine historiografije na način da se predstavlja njihov početak, povijesni hod kao i trenutno stanje, ali i odnose između susjednih država kroz prizmu historije i historiografije.

ture: the history of Yugoslavia in the 20th century. Sremska Kamenica – Novi Sad: Fakultet za evropske pravno-političke studije – Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje, 2010.

⁵ *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi.* Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2017; Hannes Grandits, Vladimir Ivanović, Branimir Janković (ur.), *Reprezentacije socijalističke Jugoslavije: preispitivanja i perspektive.* Sarajevo – Zagreb: Udruženje za modernu historiju – Srednja Europa, 2019.

⁶ Vidi: John Lampe & Mark Mazower, *Ideologies and National Identities. The Case of Twentieth Century Southeastern Europe.* Budapest – New York, CEUPRESS, 2004.

Otuda se može zaključiti da su tekstovi različiti, ali i da imaju brojnih zajedničkih tačaka. U slučaju tekstova koje ovdje nudimo, odnos nacionalizma prema historiografiji i historiografa prema nacionalizmu jedna je od njih. A da bi se uvidjeli problemi s kojima se historiografije u tom kontekstu suočavaju, zagovaramo i ovom knjigom nudimo mogućnost jednog komparativnog čitanja historije i historiografije cijeneći da to može pomoći, prije svega, boljoj komunikaciji i međusobnom otvaranju između različitih historiografija, a posljedično i njihovom unapređenju u perspektivi vremena koje je pred nama, budućnosti, a budućnost je jedini stvarni “prostor” u kojem se može djelovati, ma koliko se neki historiografi trudili da “djeluju na prošlost”. Prisjetimo se, u tom kontekstu, poruke francuskog historičara Luciena Febvrea kojom poručuje da ukoliko želimo da se bavimo historijom, treba “odlučno okrenuti leđa prošlosti” i živjeti.

Perspektive na historiografije u jugoistočnoj Evropi počinjemo pregledom glavnih tokova hrvatske historiografije, kojim Branimir Janković predstavlja prilike u hrvatskoj historiografiji od početka procesa institucionalizacije, koji je bio praćem procesom “profesionalizacije i pojave prvih profesionalnih povjesničara”, preko njenoga povijesnog hoda kroz 20. stoljeće, te ukazuje na aktuelne trendove u kojima je zaista potrebno “analizirati svoju matičnu historiografiju u dužem trajanju i uspoređivati je sa susjednim i drugim međunarodnim historiografijama kako bismo bili svjesni njezinih temeljnih odrednica, te je mogli uspješnije unapređivati. Ništa manje važno nije ni problematiziranje širih pitanja društvene uloge povijesti, historiografije i povjesničara u odnosu spram nacionalnog identiteta i vlastite nacije, kao i političkih (zlo)upotreba povijesti te, u konačnici, autonomije historijske znanosti”. Crnogorsku perspek-

tivu na odnos historiografije i nacionalizma analizira Adnan Prekić radom koji polazi od pojave knjige koja je bila “jedna vrsta propagandnog materijala kojom je Vasilije [Petrović Njegoš] želio da Crnu Goru ruskom dvoru predstavi kao malu zajednicu koja se junački bori protiv višestruko nadmoćnijeg neprijatelja”, a utemeljila je romantičarski pristup pogledu u crnogorsku prošlost koji se, kao takav dugo zadržao, a čije kritičko čitanje predstavlja kroz rad Ilariona Ruvarca pa do rada Branislava Đurđeva, čija knjiga o osmanskoj vlasti u Crnoj Gori “predstavlja prekretnicu u otklonu od romantičarske nacionalne istoriografije”. Kako će to biti moguće vidjeti i u drugim radovima ovog zbornika, i u slučaju crnogorske historiografije prema nacionalizmu, Prekić zaključuje kako je u “takvoj interpretaciji istoriografija [je] dobila političku funkciju, a rasprave o nacionalnom identitetu i uopšte o nacionalnom pitanju, umjesto naučnika, često su vodili političari”.

Niz radova koji pitanje odnosa historiografije i nacionalizma propituju u mnogo užem vremenskom okviru počinjemo tekstom Milivoja Bešlina o “simbiotskoj vezi istoriografije i nacionalizma u postsocijalističkoj Srbiji” kojim ukazuje na historiografski revizionizam kao “konstitutivni i utemeljujući aspekt nacionalističkog uticaja u istoriografiji”, argumentirajući navedenu tezu primjerima iz savremene srpske historiografije, a zaključuje ukazivanjem na potrebu šire i drugačije perspektive, jer su “teorijsko siromaštvo srpske istoriografije, pojmovno samopodrazumevanje i kategorijalni relativizam, skepsa prema inerdisciplinarnim i multiperspektivnim modelima – široko [su] otvorili prostor za nacionalistički motivisane revizionističke pojave”. U takvom bi kontekstu “jedan inovativniji model više okrenut teorijskom, interdisciplinarnom i pluralnijem pristupu bio neophodan impuls očuvanju metodoloških osnova zanata istoričara

od svih navedenih izazova, a pre svega bi je lišio destruktivnih konsekvenci simbiotičke veze s nacionalizmom kao ključnim uzrokom savremenih revizionističkih tendencija”. U istom vremenskom okviru, od disolucije jugoslavenske države do danas, Ruža Fotiadis prezentira “stvaranje srpko-grčkog prijateljstva 1990-ih godina” te mjesto i ulogu Grčke naspram jugoslavenske krize, u vremenu kada su politički analitičari “predviđali da bi Grčka trebala iskoristiti priliku da preuzme vodeću ulogu u regiji i kao garant stabilnosti pripremi put za integraciju jugoistočne Europe u zapadne strukture. No, dogodilo se upravo suprotno: Grčka je 1990-ih godina postala ‘dio balkanskog problema, a ne dio [njegovog] rješenja’”. Jednoj takvoj, tada neočekivanoj politici bio je potreban i “pogled u prošlost” pa se ovaj rad može barem dvostruko čitati – i kao historija jednog vremena, ali i kao ogled u kojem se pokazuje kako nacionalizam utječe na tumačenje bliže ili dalje prošlosti.

Disolucija Jugoslavije je, kako se može vidjeti iz prethodnog pasusa, znatno utjecala na nove pravce historografskog i javnog diskursa, a tematski su s tim povezani i radovi koji govore o Republici Makedoniji, zapravo Sjevernoj Makedoniji – kako se na tragu 1990-ih godina utemeljenih problema čvor rješava upravo u godini nastanka ove knjige – i Bosni i Hercegovini te odnosu pojedinaca i institucija prema prošlosti, bližoj ili daljoj, svejedno je. Tako smo u radovima Petra Todorova i Husnije Kamberovića u prilici čitati njihove uvide u mjesto i ulogu historografskih institucija i/ili pojedinaca u odnosu prema prošlosti, bilo da se radi o potrebi legitimiranja politika kreiranja novih identiteta, bilo da se radi o obilježavanju značajnih godišnjica ili datuma koje je (ne)moguće utvrditi. Pa iako su “riješena” krupna pitanja koja su otežavala odnose Bugarske, Grčke i Sjever-

ne Makedonije, Todorov u svom ogledu o mjestu i ulozi historiografije u tom procesu zaključuje kako je historija u “Severnoj Makedoniji još uvijek veoma ispolitizovana. Ona još predstavlja alat u rukama političara, a istoričari se jednostavno nude politici, sebe više vide kao političare, kao nacionalne radnike, a manje kao naučnike”. O mjestu i ulozi historičara, historiografije i odnosa prema prošlosti Husnija Kamberović na odabranim primjerima iz savremene bosanskohercegovačke povijesti pokazuje teškoće u komunikaciji među historičarima, fokusirajući se na pojedince ili institucije u vremenu bremenitom po mnogo čemu, pa i u usmjeravanju i rukovođenju historioografskim institucijama.

LITERATURA

1. Gavrilović, Darko (ur.), *Suočavanje s prošlašću – put ka budućnosti: istorija Jugoslavije 1918-1991. = Facing the past, searching for the future: the history of Yugoslavia in the 20th century.* Sremska Kamenica – Novi Sad: Fakultet za evropske pravno-političke studije – Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje, 2010.
2. Grandits, Hannes; Ivanović, Vladimir; Janković, Branimir (ur.), *Reprezentacije socijalističke Jugoslavije: preispitivanja i perspektive.* Sarajevo – Zagreb: Udruženje za modernu historiju – Srednja Europa, 2019.
3. *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi.* Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2017.
4. Kamberović, Husnija (ur.), *Historijski mitovi na Balkanu: zbornik radova.* Sarajevo: Institut za istoriju, 2003.
5. Katz, Vera (ur.), *Revizija prošlosti na prostorima bivše Ju-*

goslavije: zbornik radova. Sarajevo: Institut za istoriju, 2007.

6. Lampe, John & Mazower, Mark, *Ideologies and National Identities. The Case of Twentieth Century Southeastern Europe*. Budapest – New York: CEUPRESS, 2004.
7. Samardžić, Momir; Bešlin, Milivoj; Milošević, Srđan (ur.), *Politička upotreba prošlosti: o istorijskom revizionizmu na postjugoslavenskom prostoru*. Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija – AKO, 2013.

VIEWS ON HISTORIOGRAPHY AND NATIONALISM IN SOUTH-EAST EUROPE: CONTRIBUTIONS TO A COMPARATIVE READING OF CONTEMPORARY HISTORY AND HISTORIOGRAPHY

Summary

Initially envisioned as a panel-discussion of historians from the countries of South-East Europe on historiography and nationalism in the regional context during 2018, as part of the project “Historiography and Nationalism: At the Margin of History”, discussion and regional cooperation has transformed into a series of research issues that the authors of this book offer as their own perspective, or regarding the development of historiography and the relationship of nationalisms towards historiography in a longer period of time, or as transformations of certain historiographies on certain, very concrete issues from the past. In the third variant, those are the examinations of the place and the role of histo-

rians, individually or institutionally, in creating both the discourse on very concrete issues of ways and models of discussion about the past, history and historiography, as well as the political influence on the work of historians. That is why the views on historiography and nationalism in the South-East Europe, the texts that are contained in this book, should, in our opinion, be read in a comparative perspective, for, in that case, their research value and authors' insights will be fully reflected. The book offers an overview of the situation with the Croatian and Montenegrin historiography in a chronologically longer perspective, so as to point to the main currents, institutional development, research-institutional and personnel issues with which the aforementioned historiography are faced, but also point to the possible development perspectives. In case of presenting a segment of Serbian historiography, the presented opinion offers the main currents of the argument for a "symbiotic relationship between nationalism and historiography" in Serbia, primarily through examples of historiographical transformation of the relationship towards the Other in the WWII, while the papers treating the issues from (North) Macedonia, Bosnia and Herzegovina and Greece show the place and the role of historiography in the contemporary discussions, most frequently those regarding identity and politics, daily politics, as well as quite rarely, but strictly scientific, historiographic. From such perspectives, owing to a comparative insight into the situation in the region, a careful reader will notice similarities and differences both in the approach of the authors and their understanding of the relationship between historiography and nationalism, and a clear sameness – a close connection between political and historiographical discourse. That, furthermore, indicates the situation in

regional historiographies, and calls for a dialogue, opening of new themes in which every generation of historians has a right to say something personal in their own communication with the historical sources. For, history, of course, can be understood as a “permanent dialogue between historians and their historical sources.”

Key words: historiography, nationalism, South-east Europe.

MEANDRI HRVATSKE HISTORIOGRAFIJE 19–21. STOLJEĆA: INSTITUCIONALIZACIJA, NACIJA, METODOLOGIJA

Branimir Janković

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb

Hrvatska historiografija u 19. i prvoj polovici 20. stoljeća

Formiranje moderne hrvatske historiografije – koja je u temeljima današnje historiografije – započelo je od sredine 19. stoljeća, kada su se hrvatske zemlje nalazile u sastavu Habsburške Monarhije, koja se od 1867. godine naziva Austro-Ugarska Monarhija. Bio je to dio šireg europskog procesa poznanstvenjenja, tj. oblikovanja historije kao moderne (kritičke) znanosti i zasebne znanstvene profesije. Proces poznanstvenjenja pratili su i drugi važni procesi. Jedan od njih je proces institucionalizacije historije na sveučilištima i institutima te povijesnim društvima koji se u hrvatskom slučaju odnosio na

osnivanje Društva za jugoslavensku povjestnicu i starine 1850. godine, Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 1866. godine i Sveučilišta u Zagrebu 1874. godine, kao početak sveučilišne nastave povijesti i stručnog obrazovanja povjesničara.

Proces institucionalizacije pratio je proces profesionalizacije i pojave prvih profesionalnih povjesničara. U početku se radilo o vrlo malom broju pojedinaca, među kojima su međutim vodeće ličnosti hrvatske historiografije u 19. i prvoj polovici 20. stoljeća (Franjo Rački, Matija Mesić, Natko Nodilo, Tadija Smičiklas, Vjekoslav Klaić, Ferdo Šišić). Treba spomenuti i proces internacionalizacije koji je podrazumijevao obrazovanje hrvatskih povjesničara na europskim sveučilištima (prije svega austro-ugarskim, njemačkim i talijanskim), kao i prihvaćanje utjecaja ili kritičko komentiranje događanja u pojedinim europskim historiografijama. Hrvatski povjesničari bili su ponajprije pod utjecajem njemačke historiografije na čelu s Leopoldom Rankeom, koja je predvodila spomenuti proces poznanstvenjenja, te su itekako pratili teorijsko-metodološke novosti u njemačkoj historiografiji (kao što je bio tzv. spor o metodi na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće), ali i francuskoj historiografiji (kao što je bio uspon pozitivizma koji je historiju pokušavao približiti prirodnim znanostima).¹

Povezano s time, posebno je bio važan proces izgradnje modernih nacija u 19. stoljeću kao dobu modernih – često međusobno suprotstavljenih – naciona-

¹ Usp. Mirjana Gross, *Suvremena historiografija*, Zagreb, 1996, poglavlje “Poznanstvenjenje hrvatske historiografije u 19. stoljeću”, 172-188. Mario Strecha, “O nastanku i razvoju moderne hrvatske historiografije u 19. stoljeću”, *Povijest u nastavi*, 6, 2005, 103-116. Branimir Janković, “History-writing: Croatian”, u: *Encyclopedia of Romantic Nationalism in Europe*, ur. J. Leerssen, Amsterdam, 2018, 760-761.

lizama, pri čemu je povijesti pripisivana središnja uloga u formiranju nacionalnih identiteta. Stoga povjesničari nisu bili samo profesionalni povjesničari, nego se od njih očekivalo i da doprinesu oblikovanju nacionalnog identiteta i konstruiranju svoje nacije, te njezinoj emancipaciji u sklopu Austro-Ugarske Monarhije i u odnosu spram austrijskog, mađarskog, njemačkog i talijanskog nacionalizma. Kao što je to izrazio povjesničar Franjo Rački: „Narodna sviest, kritika i znanost imaju se vienčati u narodnom poviestniku“.² To je također dio europskih procesa u kojima povjesničari moraju, s jedne strane, ispunjavati znanstvenost i stručnu kritičnost, a s druge, govoriti u prilog svojoj naciji, posebno u slučaju sukobljavanja sa susjednim i drugim nacijama oko povijesti, teritorija ili političkih prava. Takvo poimanje nacionalne uloge povjesničara još uvijek predstavlja neprekinuti kontinuitet hrvatske historiografije u rasponu od 19. do 21. stoljeća.

Još jedan kontinuitet sadržan je u zadržavanju nacionalne povijesti kao središnje paradigme unutar koje djeluju povjesničari, kao i glavnog okvira tema njihovog zanimanja i objavljenih radova i knjiga.³ U tom je smislu bilo posebno važno napisati prvu sintezu hrvatske povijesti. Osim raznih popularnih kraćih pregleda hrvatske povijesti za koje je javnost pokazivala veliko zanimanje, djelo *Poviest hrvatska* (sv. I-II, 1879-1882) povjesničara Tadije Smičiklasa patriotska javnost dočekala je s iznimnim oduševljenjem. Pritom Smičiklas značenje hrvatske povijesti vidi u „neprestanoj borbi Hrvata s onim narodima koji su tijekom povijesti ugrožavali njegov opstanak, odnosno u činjenici da je hrvatski narod, prem-

² Citirano prema: M. Gross, *Suvremena historiografija*, 175.

³ O tome više: Stefan Berger, „Moć nacionalnih povijesti: pisanje nacionalne povijesti u Europi 19. i 20. stoljeća“, *Pro tempore*, 10-11, 2016, 467-493.

da slabiji, i unatoč stalnoj ugroženosti, uspio opstati kao narod, sačuvavši pritom svoju državnost i kulturu“.⁴

Navedeno je dakako slabilo proklamiranu kritičnost historije kao moderne znanosti, koja se nastojala postići pisanjem radova na temelju kritičke obrade arhivskih izvora uz primjenu pomoćnih povijesnih znanosti. To je podrazumijevalo serioznu potragu za povijesnim dokumentima, njihovo kritičko priređivanje i objavljivanje, primjerice po uzoru na poznatu zbirku izvora *Monumenta Germaniae Historica*. No, postupno je na europskoj razini uspostavljena i ona vrsta historije koju su kritičari na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće i osobito u prvoj polovici 20. stoljeća i kasnije – do danas – nazivali događajnom historijom (koja samo niže događaje, pretežno iz političke povijesti, čvrsto se vežući uz „fetišizam činjenica“). Od toga se željela odmaknuti tzv. nova historija, posebno francuski povjesničari okupljeni oko časopisa *Annales*, osnovanog 1929. godine, koji će u drugoj polovici 20. stoljeća imati recepciju i među hrvatskim povjesničarima.

Godine 1918. raspadom Austro-Ugarske Monarhije stvoreno je Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno prva (monarhistička) Jugoslavija, koja je polarizirala hrvatske povjesničare. Iako je političkih podjela među povjesničarima bilo i tijekom 19. stoljeća, oni su se sada naglašeno dijelili na „projugoslavenske“ (posebno Ferdo Šišić; nadovezivanje na tradiciju jugoslavenstva u 19. stoljeću: Društvo za jugoslavensku povjestnicu i starine, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, djelovanje povjesničara Franje Račkog i biskupa Josipa Jurja Strossmayera) i „prohrvatske“ (nadovezivanje na tradiciju pravaštva u 19. stoljeću, kritičari jugoslavenske ideje,

⁴ M. Strecha, “O nastanku i razvoju moderne hrvatske historiografije”, 110.

opozicijski ili pronacionalni povjesničari – u različitoj mjeri – Milan Šufflay, Ivo Pilar, Vjekoslav Klaić, Rudolf Horvat). Premda je Ferdu Šišića kao jednog od najvažnijih hrvatskih povjesničara – usprkos njegovom jugoslavinstvu – stručno nemoguće zanemariti, ipak je u hrvatskoj historiografiji i javnosti nakon raspada Jugoslavije 1991. godine naglasak na spomenutim „prohrvatskim“ povjesničarima, u skladu s dominantnom politikom povijesti. Tako je primjerice imenovanje Instituta društvenih znanosti „Ivo Pilar“ 1997. godine rezultat poimanja Ive Pilara kao „protujugoslavenskog“ autora.

Metodološki, dominiraju teme koje se drže važnima iz perspektive nacionalne povijesti (politička i događajna povijest). No, u svakom razdoblju postoje autori koji su pokušavali pisati – metodološki, tematski, stilski – drugačija historijska djela. U razdoblju između dva svjetska rata to su primjerice publicist Josip Horvat i povjesničar Josip Matasović, urednik časopisa *Narodna starina: nepovremeni časopis za povijest kulture i etnografiju južnih Slovjena*. Matasovićev interes za kulturnu povijest i povijest svakodnevice izazivao je zanimanje među povjesničarima koji su se krajem 20. i početkom 21. stoljeća usmjeravali prema historiji svakodnevice i kulturnoj historiji,⁵ kao što danas vlada interes za veliki i raznorodni opus Josipa Horvata, čija se djela još uvijek pretiskuju i analiziraju.⁶

Neovisno o sukobu između jugoslavizma i hrvatskog nacionalizma, odnosno „projugoslavenskih“ i „prohrvatskih“ povjesničara, hrvatsku historiografiju u međuratnom razdoblju, kao i tijekom 19, 20. i 21. stoljeća, nije

⁵ *Josip Matasović i paradigma kulturne povijesti*, ur. S. Leček, Slavonski Brod – Zagreb, 2013.

⁶ Boris Beck, *Politički portreti Josipa Horvata*, Zagreb, 2013.

moguće promatrati izdvojeno iz šireg geografskog okvira, posebice s obzirom na suradnju s povjesničarima iz susjednih zemalja i međunarodnim povjesničarima, osobito iz Srednje i Jugoistočne Europe. To se odnosi na sudjelovanje na međunarodnim historiografskim konferencijama i objavljivanje u međunarodnim časopisima. U samoj Jugoslaviji važna točka međusobne suradnje bio je primjerice *Jugoslovenski istoriski časopis* 1935-1939. godine.

Međutim, hrvatska historiografija u razdoblju između dva svjetska rata – u Kraljevini Jugoslaviji – nedovoljno je istraživano područje jer su obrađivani samo pojedini povjesničari. Mnogo više istraživana je hrvatska historiografija u razdoblju 19. stoljeća – u Austro-Ugarskoj Monarhiji – dobu izgradnje modernih nacija, te u razdoblju 1945-1991. godine – u socijalističkoj/komunističkoj Jugoslaviji. Poput slabije istraživanog međuratnog razdoblja, slično vrijedi i za hrvatsku historiografiju u razdoblju Drugog svjetskog rata – u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (1941-1945). Stoga su još uvijek otvorena pitanja odnosa povjesničara i sveučilišnih profesora prema ustaškom (nacionalističkom, fašističkom) i partizanskom (antifašističkom, komunističkom) pokretu za vrijeme rata.⁷ Pritom će brutalni Drugi svjetski rat u Jugoslaviji – okupacija, kolaboracija i otpor – ostati sve do danas (uz ratove 1990-ih godina) ključna točka prijepora u postjugoslavenskim zemljama, njihovim politikama povijesti i historiografijama.

⁷ Usp. Magdalena Najbar-Agičić, “Sud časti Sveučilišta u Zagrebu kao element politike vlasti prema intelektualcima nakon 1945. godine”, u: *Desničini susreti 2009. Zbornik radova*, ur. D. Roksandić et al., Zagreb, 2011, 151-162.

Hrvatska historiografija 1945-1991. godine

Na hrvatsku historiografiju nakon 1945. godine moguće je – između ostalog – gledati iz organizacijske, ideološke i teorijsko-metodološke perspektive. Nakon Drugog svjetskog rata hrvatska historiografija organizacijski se nadovezivala na postojeće institucije kao što su Filozofski fakultet u Zagrebu i Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti i njezini historijski instituti. No, pritom je uslijedio ubrzani dodatni organizacijski razvoj hrvatske i jugoslavenske historiografije. Druga Jugoslavija bila je federativno uređena i činile su je republike (Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Srbija, Crna Gora, Makedonija). U jugoslavenskim republikama prvi put se osnivaju – prema sovjetskom modelu – historijski instituti, ponajprije za proučavanje radničkog pokreta. Tako je u Zagrebu 1961. godine osnovan Institut za historiju radničkog pokreta, čiji je prvi direktor bio povjesničar Franjo Tuđman, kasniji prvi predsjednik samostalne Republike Hrvatske. Institut je od 1990. do 1996. godine nosio naziv Institut za suvremenu povijest, a zatim Hrvatski institut za povijest, što je njegov današnji naziv.

Nove vlasti poticale su neposredno nakon rata organiziranje povijesnih društava u jugoslavenskim republikama, sa zadaćom pokretanja svojih časopisa, pa je tako 1947. godine osnovano Povijesno društvo Hrvatske, a 1948. časopis *Historijski zbornik*, koji izlazi i danas. Institut za historiju radničkog pokreta pokrenuo je 1969. godine *Časopis za suvremenu povijest*, koji isto tako izlazi i danas. To je slučaj i s *Radovima Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, pokrenutima 1971. godine. Povećanje znanstvene infrastrukture značilo je i prilično povećanje broja profesionalnih

povjesničara u odnosu na prethodna razdoblja kada ih je bila tek nekolicina. Za ilustraciju, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu imao je 1955. godine šest nastavnika, a 1965. njih trinaest.⁸ Institut za historiju radničkog pokreta u Zagrebu zapošljavao je desetke povjesničara.⁹ Njima treba pribrojiti i povjesničare u Akademijinim institutima i drugim srodnim institucijama.¹⁰ Treba istaknuti da se zapošljavaju i prve žene kao profesionalne povjesničarke na fakultetima i institutima, što će se vremenom dodatno intenzivirati. Znatno povećanje broja profesionalnih povjesničara značilo je i veliko povećanje historijske produkcije. Stoga su neki povjesničari tijekom 1990-ih godina, nakon raspada socijalističke/komunističke Jugoslavije – nasuprot onima koji su negativno vrednovali hrvatsku historiografiju 1945-1991. godine – isticali da je to razdoblje ipak doba njezinog najvećeg napretka i da „upravo je zadnjih pedeset godina, gledajući u cjelini, hrvatska historiografija postigla velike rezultate, kao nikada ranije: upravo je tada povijesna istraživanja uzdigla do znanosti, ponajprije razvijajući tehnike, postupke i metode znanstvenog rada, šireći time istraživačku osnovicu“.¹¹ Tom prilikom je pitanje ocjene tadašnje historiografije bilo predmetom različitih interpretacija i još uvijek ostaje takvim.

Dio povjesničara retrospektivno je isticao da je hrvatska historiografija u socijalističkoj/komunističkoj Jugoslaviji bila posve ideologizirana i pod potpunom

⁸ Jaroslav Šidak, “Hrvatska historiografija, njezin razvoj i današnje stanje (1971)”, *Historijski zbornik*, 1970-1971, 14.

⁹ *Pola stoljeća prošlosti: Hrvatski institut za povijest (1961.-2011.)*, ur. Z. Radelić, J. Turkalj, Zagreb, 2011.

¹⁰ O tome više: Magdalena Najbar-Agičić, *U skladu s marksizmom ili činjenicama? Hrvatska historiografija 1945-1960.*, Zagreb, 2013.

¹¹ Petar Korunić, „Povijesna struka i kritika hrvatske historiografije danas“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 1998, 172.

partijskom kontrolom, a nasuprot tome dio povjesničara napominjao je da tome nije bilo tako i da ju je potrebno nijansiranije vrednovati.¹² Ti su povjesničari upozoravali da je ideološki pritisak bio izraženiji na istraživačima 20. stoljeća, dok je bio manji ili ga nije bilo na proučavateljima 19. stoljeća, a napose ne ranijih razdoblja. Bio je zaista čitav niz tema iz političke i društvene povijesti 20. stoljeća – na kojima je socijalistička/komunistička Jugoslavija temeljila svoj legitimitet – koje nisu mogle biti dovođene u pitanje i pratile su ih u velikoj mjeri zadane interpretacije. Ideološki, politički i institucionalno protežirane su teme iz povijesti radničkog i komunističkog pokreta, Narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije, te revolucija i pobuna općenito. Ne treba, međutim, smetnuti s uma da su to ujedno važne historioografske teme.

Iako se ideološki, politički i institucionalno poticao marksizam i marksističko tumačenje povijesti, što je rezultiralo mnogim simplificiranim interpretacijama, većina povjesničara – osobito starije generacije – tek je deklarativno ili površno upotrebljavala određene marksističke termine. Vrijedi tom prilikom podsjetiti na navodni savjet jednog povjesničara svojim kolegama: „Pišite isto kao i prije, samo malo prebojite crveno...”¹³ No čak je i nova generacija marksistički orijentiranih povjesničara primjenjivala marksizam više kao šire usmjerenje. Mnogi povjesničari – osobito u kasnom socijalizmu – nisu ga uopće ni upotrebljavali. Međutim, marksizam jest u određenoj mjeri bio dodatni poticaj hrvatskoj

¹² Pregled različitih ocjena i literature iznosi Branimir Janković, *Mijenjanje sebe same. Preobrazbe hrvatske historiografije kasnog socijalizma*, Zagreb, 2016, 21-32.

¹³ Neven Budak, “Anali u hrvatskoj historiografiji: borba za modernizaciju povijesne znanosti”, u: *Zbornik Mirjane Gross*, Zagreb, 1999, 460.

historiografiji nakon 1945. godine za bavljenje ekonomskom i socijalnom poviješću. K tome se 1970-ih i 1980-ih godina dio povjesničara oslanjao na utjecaje zapadnog marksizma pri promoviranju nove socijalne historije kao obuhvatne historije društva. U tim i drugim primjerima marksizam jest imao značenje teorijsko-metodološkog doprinosa i za hrvatsku historiografiju.¹⁴

S obzirom na povijesna razdoblja, u cjelini se vrlo mali broj povjesničara bavio starom poviješću i ranim novim vijekom, dok je mnogo više radova bilo posvećeno srednjem vijeku, a postupno se intenziviralo bavljenje 19. i osobito 20. stoljećem, kao i suvremenom poviješću. Tako su u poslijeratnom razdoblju prvi put obrađivani gotovo cijeli periodi hrvatske povijesti i otvarane brojne nove teme. Pridodamo li tome i iznimno povećanje znanstvene infrastrukture, ukupnog broja profesionalnih povjesničara i cjelokupne historijske produkcije tijekom tih pola stoljeća hrvatske historiografije u socijalističkoj/komunističkoj Jugoslaviji, postoje osnove za spomenutu tvrdnju Petra Korunića da „upravo je zadnjih pedeset godina, gledajući u cjelini, hrvatska historiografija postigla velike rezultate, kao nikada ranije“.¹⁵ U zaključnu ocjenu tadašnje historiografije ipak treba uključiti i brojne primjere zloupotrebe povijesti, prozivanja povjesničara i napada na pojedina njihova djela – što je za sobom povlačilo i različite vidove sankcioniranja – kao i nametanje jednih tema i interpretacija nauštrb drugih.

Osim kao prijevorno pitanje tijekom 1990-ih, 2000-ih i 2010-ih godina – kako ocjenjivati hrvatsku histo-

¹⁴ O tome više: B. Janković, *Mijenjanje sebe same*.

¹⁵ P. Korunić, „Povijesna struka i kritika hrvatske historiografije danas“, 172.

riografiju 1945-1991. godine – to je razdoblje hrvatske historiografije istraživačima vremenom postajalo sve zanimljivije. Proučavani su širi periodi poput neposrednog poslijeratnog vremena ili pak kasnog socijalizma, te teme institucionalnog i kadrovskog razvoja, ideološkog pritiska i kontrole – i to ne samo u domeni historiografije nego i nastave povijesti i politike povijesti – kao i teorijsko-metodološka problematika.¹⁶ Obrađivane su i pojedinačne teme poput zajedničkih jugoslavenskih projekata kao što je kolektivni rad na *Historiji naroda Jugoslavije*; prvi svezak objavljen je 1953. (obuhvaćao je staru povijest i srednji vijek), drugi svezak 1959. (rani novi vijek), a treći svezak, koji je trebao obrađivati 19. stoljeće, zbog nemogućnosti međusobnog usuglašavanja tumačenja nacionalnih pokreta jugoslavenskih naroda nikada nije objavljen.¹⁷

Prikazano je i zanimljivo pitanje održavanja devet kongresa jugoslavenskih povjesničara, uglavnom prema republičkom ključu: Beograd 1954, Zagreb 1958, Ljubljana 1961, Sarajevo 1965, Ohrid 1969, Budva 1973, Novi Sad 1977, Arandjelovac 1983, Priština 1987. godine.¹⁸ Iz svega navedenog proizlazilo je i pitanje je li riječ o jednoj

¹⁶ O tome su pisale prve disertacije objavljene kasnije kao knjige: Snježana Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945.-1960.). Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*, Zagreb, 2012. Magdalena Najbar-Agičić, *U skladu s marksizmom ili činjenicama? Hrvatska historiografija 1945-1960.*, Zagreb, 2013. Branimir Janković, *Mijenjanje sebe same. Preobrazbe hrvatske historiografije kasnog socijalizma*, Zagreb, 2016. Prethodno je objavljen zbornik *Hrvatska historiografija XX. stoljeća: između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva*, ur. S. Lipovčan, Lj. Dobrovšak, Zagreb, 2005.

¹⁷ Više o prvom svesku u: "Radi se o časti hrvatske nauke ...": rasprave o hrvatskoj povijesti ranoga srednjeg vijeka za *Historiju naroda Jugoslavije (1949-1950)*, prir. M. Najbar-Agičić, Zagreb, 2013.

¹⁸ Damir Agičić, „Kongresi jugoslavenskih povjesničara – mjesto suradnje ili polje sukoba“, *Hrvatska Klio: o historiografiji i historičarima*, Zagreb, 2015, 21-37.

jugoslavenskoj ili više nacionalnih historiografija. Budući da su znanstvene institucije i časopisi bili republički organizirani, tako su i historiografije pojedinih republika zasebno funkcionirale i bavile se prvenstveno vlastitom nacionalnom poviješću (što je kontinuitet od 19. do 21. stoljeća). Stoga su prevladavale pojedinačne nacionalne historiografije poput slovenske, hrvatske, bosanskohercegovačke, srpske, crnogorske i makedonske, iako ne treba nikako zanemariti širi okvir jugoslavenske historiografije.¹⁹ Uz spomenute zajedničke projekte na objavi jugoslavenskih izdanja ili kongrese jugoslavenskih povjesničara, treba imati u vidu i *Jugoslovenski istorijski časopis* (dijelom oslonjen na tradiciju *Jugoslovenskog istoriskog časopisa* iz 1935-1939. godine), koji je Savez društava istoričara Jugoslavije pokrenuo 1962. godine. Tome treba svakako pridodati i međusobnu suradnju jugoslavenskih povjesničara, neovisno o, primjerice, više ili manje stalnim polemikama hrvatskih i srpskih povjesničara.

Važno pitanje jesu i teorijsko-metodološke promjene u tadašnjoj hrvatskoj historiografiji. Jedan od glavnih impulsa za promjene bila je međunarodno iznimno utjecajna struja francuskih povjesničara oko časopisa *Annales*, koja je gotovo revolucionarizirala historiografiju. S njima se na X. međunarodnom kongresu historijskih znanosti u Rimu 1955. godine upoznala Mirjana Gross i počela o njima sustavno prenositi obavijesti u člancima i knjigama. Pratili su ih od 1950-ih godina i prijevodi djela francuskih povjesničara okupljenih oko *Anala* (primjerice *Feudalnog društva* Marca Blocha 1958. godine), koje je kasnije, posebno od 1980-ih godina, slijedio i niz drugih prijevoda njihovih djela. Od starije generacije hrvatskih povjesničara ideje *Anala* u svojim su knjigama primjenji-

¹⁹ B. Janković, *Mijenjanje sebe same*, 15-17.

vali Tomislav Raukar i Miroslav Bertoša, dok su se mlađe generacije hrvatskih povjesničara u još većoj mjeri koristile usmjerenjima povjesničara oko časopisa *Annales*.²⁰

Postupno je sve više dobivalo na važnosti pitanje primjene određenih utjecaja iz međunarodne – francuske, njemačke, angloameričke – historiografije za teorijsko-metodološku transformaciju vlastitog istraživačkog rada i matične historiografije. Osobito je – s obzirom na teoriju, metodologiju i povijest historiografije – značajna knjiga Mirjane Gross *Historijska znanost* iz 1976. godine (kao i kasnije objavljena *Suvremena historiografija* iz 1996. godine), kojom je, između ostalog, namjeravala „pobiti mišljenje brojnih naših historičara da mogu uspješno obavljati svoju praksu bez teorije”.²¹ Oko toga su se vodile razne polemike i mnogi su povjesničari iz različitih razloga kritizirali stalna pozivanja Mirjane Gross na korjenitu metodološku promjenu hrvatske i jugoslavenske historiografije na temelju oslanjanja na međunarodnu historiografiju. Osim toga, brojni se povjesničari uopće nisu obazirali na francuske *Anale* ili uopće na promjene u historiografiji koje su se događale na međunarodnoj razini.

Za hrvatsku historiografiju 1945-1991. godine karakterističan je raspon od početnog malog broja povjesničara, preko postupnog stvaranja šire organizacijske podloge i povećanja broja profesionalnih povjesničara, do njezinog kvantitativnog i kvalitativnog razvoja u 1970-im i 1980-im godinama. Teorijski i metodološki hrvatska historiografija u drugoj polovici 20. stoljeća susretala se

²⁰ N. Budak, “Anali u hrvatskoj historiografiji”. Janković, *Mijenjanje sebe same; Annales in Perspective: Designs and Accomplishments*, ur. D. Roksandić, F. Šimetin Šegvić, N. Šimetin Šegvić, Zagreb, 2019.

²¹ Mirjana Gross, *Historijska znanost*, Zagreb, 1976, 7.

s pokušajima primjene marksistički zasnovane historiografije te usmjeravanja – uz političku – prema ekonomskoj i socijalnoj historiji, odnosno kasnije prema sveobuhvatnoj historiji društva (velikim dijelom potaknutoj francuskim *Analima*). Navedeno se među povjesničarima i povjesničarkama koji su poticali takve promjene držalo za moderniziranje i osuvremenjivanje tadašnje hrvatske i jugoslavenske historiografije. U periodu kasnog socijalizma intenziviraju se postojeće historijske subdiscipline poput ekonomske historije i historijske demografije, a uvodi se i historija žena i, postupno, historija svakodnevice. Historija svakodnevice i historijska antropologija počet će se u hrvatskoj historiografiji primjenjivati posebno od 1990-ih godina.

Hrvatska historiografija 1990-ih

Raspad socijalističke Jugoslavije i postjugoslavenske ratove 1990-ih godina pratilo je snažno javno odbacivanje nasljeđa socijalističke/komunističke Jugoslavije i svega što se s time povezivalo. Na djelu je bilo prevrednovanje slično korjenitim promjenama iz 1941. ili 1945. godine, koje se u različitim intenzitetima odražavalo i na historiografiju. U hrvatskoj historiografiji nakon 1991. godine to se odnosilo ne samo na napuštanje marksizma i socijalističkih tema nego uvelike i čitavog niza tema iz socijalne povijesti poput pobuna, revolucija i drugih. Radikalnost poduzimanih promjena moguće je ilustrirati primjerice masovnim uništavanjem spomenika NOB-a u Hrvatskoj.

U historiografiji je osim napuštanja spomenutih tema uslijedilo i potpuno napuštanje dominantnih interpretacija – od kojih su mnoge zaista trebale biti mnogo nijansiranije nego što su bile – ali na djelu je bilo i korje-

nito prevrednovanje koje je nerijetko odlazilo u suprotnu krajnost. Tome je pridonosilo i to što se paralelno s raspadom socijalističke Jugoslavije odvijalo i stvaranje samostalne Republike Hrvatske te krvavi rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Stoga su u javnosti dominirale krajnje zaoštrene binarne opreke između hrvatstva i jugoslavenstva, hrvatstva i srpstva. Prevrednovanje je bilo osobito vidljivo u udžbenicima povijesti,²² koji su temeljito očišćeni 1992. godine, kada se za prethodne udžbenike navodilo sljedeće:

*Navedeni udžbenici neadekvatni su vremenu i nastalim društvenim promjenama, dijelom su prožeti jugoslavenskim unitarističkim duhom i izrađeni na svjetonazoru marksističko-materijalističke ideologije i klasne svijesti, te više ne odgovaraju suvremenim zahtjevima odgoja i obrazovanja i estetskim standardima.*²³

No nije se radilo samo o odmaku od marksizma i jugoslavenstva, već se u udžbenicima i ublažavao odnos prema Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Osim toga, bio je to povratak na devetnaestostoljetno shvaćanje nacionalne povijesti, u skladu sa prethodno spomenutim Smičiklasonim viđenjem smisla nacionalne povijesti u „neprestanoj borbi Hrvata s onim narodima koji su tijekom povijesti ugrožavali njegov opstanak“.²⁴ To je primjetno i u tada

²² Snježana Koren, „Slike nacionalne povijesti u hrvatskim udžbenicima uoči i nakon raspada Jugoslavije“, *Historijski zbornik*, 2007, 247-294. Damir Agičić, *Hrvatska Klio II: o nastavi i udžbenicima povijesti*, Zagreb, 2015.

²³ „Naredba o povlačenju iz uporabe udžbenika“, 24. travnja 1992, *Glasnik Ministarstva prosvjete i kulture Republike Hrvatske*, godina II, br. 3/4, Zagreb, 16. lipnja 1992, 2.

²⁴ Strecha, „O nastanku i razvoju moderne hrvatske historiografije“, 110.

objavljivanim pregledima/sintezama hrvatske povijesti, kao što su knjige Dragutina Pavličevića *Povijest Hrvatske* (1994) i Ive Perića *Povijest Hrvata* (1997), koje su podvrgavane kritičkoj analizi, s upozoravanjima na izrazita prevrednovanja koja su činili.²⁵ Ideologiziranih i pojednostavljenih interpretacija bilo je dakako i u socijalističkoj/komunističkoj Jugoslaviji, ali ovi primjeri pokazuju da se ni u samostalnoj Hrvatskoj, za razliku od proklamiranog, nije dogodila potpuna deideologizacija povijesti, već nerijetko upravo suprotno.²⁶

Nisu, naravno, svi hrvatski povjesničari pristali uz ideologizirana tumačenja nacionalne povijesti i bilo je mnogo onih na koje izričito prevrednovanje nije toliko utjecalo. Bilo je dakako i povjesničara koji su kritizirali spomenuta prevrednovanja. Zanimljivo pitanje je što se dogodilo sa grupom socijalističkih povjesničara nakon pada socijalizma i tranzicije 1990-ih godina. Njihova iskustva bila su različita – neki su se prebacili na dominantnu nacionalnu matricu, neki su postali opozicija prevladavajućoj matrici, a neki su se posve povukli.²⁷ U principu, kao tijekom čitavog 20. stoljeća, mnogo je povjesničara koji su se nastavili baviti istraživanjima raznih povijesnih razdoblja, najčešće bez javne eksponiranosti. Mnogi radovi i knjige o različitim razdobljima i

²⁵ Damir Agičić, „(Re)konstrukcija suvremene hrvatske/jugoslavenske povijesti u pregledima/sintezama nakon 1991. godine“, u: *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*, ur. V. Katz, Sarajevo, 2007, 59–71.

²⁶ Iskra Iveljić istaknula je da je zbog nacionalnih zadataka koji su dodijeljeni hrvatskoj historiografiji 1990-ih ona „opet trebala biti politizirana i ideologizirana kao i u komunizmu“. „Hrvatska historiografija o 19. stoljeću nakon raspada Jugoslavije“, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2, 2004, 32.

²⁷ Branimir Janković, „Artikuliranje stranputice: slučaj socijalističkih povjesničara nakon pada socijalizma“, u: *Stranputice humanistike*, ur. P. Bagarić et al., Zagreb, 2017, 135–152.

temama svakako su predstavljali važan napredak za hrvatsku historiografiju. Usporedo sa zaoštrenim političkim i društvenim događanjima, historiografija je imala svoju vlastitu dinamiku te zasebni teorijsko-metodološki razvoj. To je značilo da je tijekom 1990-ih nastavljeno prakticiranje historije društva, historijske demografije, historije svakodnevice, historijske antropologije, historije žena, no i uz nastavak objavljivanja djela koja i dalje nisu obraćala pozornost na historijske subdiscipline i novosti u međunarodnoj historiografiji.

Više je razloga zašto je nacionalna povijest – osim kao središnji okvir hrvatske historiografije 1990-ih godina – i dalje bila podložna političkim upotrebama i zloupotrebama u periodu rata i tranzicije, u kojima su nerijetko sudjelovali i povjesničari. Tome je tako prije svega zbog kontinuiranog stavljanja povijesti u službu nacionalnog identiteta, (samo)pripisivanja povjesničarima šire nacionalne uloge i izrazitog propagiranja nacionalne povijesti kao dominantne paradigme u sklopu koje bi hrvatska historiografija trebala primarno djelovati. Neovisno o pojedinim povjesničarima koji su navedeno doveli do pitanje ili pak osporavali, riječ je o prevladavajućem kontinuitetu hrvatske historiografije koji neprekinuto traje od 19. do 21. stoljeća.

Dakako, postojali su intenzivniji i manje intenzivni periodi unutar tog kontinuiteta, s različitim amplitudama, ali oni su bili prisutni čak i u razdoblju socijalističke/komunističke Jugoslavije. Premda su bile potisnute određene nacionalne i nacionalističke interpretacije, pristupanje povijesti u dominantno nacionalnom okviru ostalo je ipak i dalje zastupljeno. Republičke historiografije i njihove znanstvene institucije djelovale su u nacionalnim okvirima, stoga su se hrvatski povjesničari uglavnom

bavili hrvatskom poviješću. Zbog toga su i na zajedničkim projektima poput jugoslavenskih kongresa, izdanja i časopisa povjesničari predstavljali vlastitu nacionalnu zajednicu i govorili u njezino ime. Čak su i neki među povjesničarima koji su bili članovi komunističke partije i bavili se socijalističkim temama ili temama iz socijalne povijesti te primjenjivali, u različitoj mjeri, marksizam slijedili određeni oblik jugoslavenskog nacionalnog patriotizma. To je uključivalo prozivanje i osuđivanje Talijana, Nijemaca, Mađara, Bugara i drugih nacija zbog njihove uloge u povijesti jugoslavenskih/južnoslavenskih naroda. Slične obrasce povjesničari su tijekom 1980-ih, a posebice 1990-ih godina, kada je to bila dominantna politika povijesti, mogli vrlo lako usmjeriti jedni prema drugima, primjerice hrvatski povjesničari prema srpskoj naciji i srpski povjesničari prema hrvatskoj naciji.

Radi se dakle o kontinuitetu u nacionalnim predodžbama koji određuje modernu i suvremenu hrvatsku historiografiju. Zbog toga – kao i stalno otvorenog nacionalnog pitanja – privilegiranje nacionalne povijesti nije bilo potisnuto niti u socijalističkoj/komunističkoj Jugoslaviji. Osim pozivanja na izraženije nacionalne interpretacije tijekom Hrvatskog proljeća 1971. godine – polemika između hrvatskih i srpskih povjesničara bilo je itekako i prije 1980-ih godina kada su se pak intenzivirale hrvatsko-srpske polemike o Drugom svjetskom ratu, kao i razna druga osporavanja dotadašnjih dominantnih historiografskih narativa i čitave politike povijesti socijalističke/komunističke Jugoslavije. Iz toga razloga nije, kako se često navodi, došlo do eksplozije nacionalizama raspadom Jugoslavije i ratovima 1990-ih godina. Nasuprot tome, u historiografiji je zastupljenost bilo nacionalnog bilo nacionalizma – kontinuirana.

Usprkos kontinuitetima, hrvatska historiografija 1990-ih godina sama po sebi istraživački je potencijalno vrlo zanimljiv period. Ona, međutim, za razliku od hrvatske historiografije 1945-1991. godine, još uvijek nije obrađivana u zasebnim disertacijama i knjigama, nego tek u pojedinim člancima. U njima se kritički vrednuju neki njezini aspekti – osobito upotreba povijesti u nacionalne svrhe – no uključivanje drugih aspekata poput teorijsko-metodološkog, organizacijskog, kadrovske i ostalih, kao i pitanje cjelovitog vrednovanja te ukupne ocjene hrvatske historiografije 1990-ih godina, još je uvijek otvoreno i čeka prve disertacije i knjige.

Hrvatska historiografija u 21. stoljeću

I o hrvatskoj historiografiji 2000-ih i 2010-ih godina – kao i o historiografiji 1990-ih godina – postoje samo članci, ali ne još i disertacije ili knjige.²⁸ U tom je periodu nastavljeno širenje organizacijske podloge hrvatske historiografije. Tako u Hrvatskoj trenutno postoje brojni sveučilišni studiji povijesti – njih devet – od čega čak tri u Zagrebu,²⁹ što je za hrvatske prilike svakako previše. Stoga je tijekom 2000-ih i 2010-ih godina i dalje povećavan broj sveučilišnih profesora povijesti i profesionalnih povjesničara, zajedno s daljnjim povećanjem znanstvene produkcije, osobito objava knjiga na temelju obranjenih doktorata. Posebno se ističe veliko povećanje broja

²⁸ Damir Agičić, „Hrvatska historiografija 1990-2010: struktura i glavni smjerovi razvoja“, u: *Hrvatska Klio: o historiografiji i historičarima*, Zagreb, 2015, 39-49.

²⁹ *Sveučilišna nastava povijesti u Hrvatskoj: tradicija, današnje stanje, perspektive. Povodom 140. godišnjice početka rada povijesnih katedri Sveučilišta u Zagrebu*, ur. D. Agičić, B. Janković, Zagreb, 2018.

doktorata tijekom 2000-ih i 2010-ih godina.³⁰ Ne znači, međutim, da je kvantitativni porast pratio i kvalitativni rast hrvatske historiografije, zbog čega primjerice mnogi novi doktorati nemaju veće značenje za hrvatsku historiografiju, niti su je izraženije unapređivali. Pritom većina doktorata uglavnom bježi od velikih tema, napose prijeponih tema za koje vlada značajan javni interes.

Sve javno kontroverzne teme redom pripadaju hrvatskoj i jugoslavenskoj povijesti 20. stoljeća: Drugi svjetski rat, socijalistička/komunistička Jugoslavija, ratovi 1990-ih godina. Zbog uvijek osjetljivih hrvatsko-srpskih odnosa i hrvatskog potpunog odbacivanja jugoslavenstva prijepori počinju već sa tumačenjem stvaranja Jugoslavije 1918. godine. Kod Dugog svjetskog rata u pitanju je odnos prema (ustaškoj/nacionalističkoj/fašističkoj) kolaboraciji i (partizanskom/antifašističkom/komunističkom) otporu. U recentnoj javnosti traju stalni prijepori oko ocjene ustaškog režima i Nezavisne Države Hrvatske (1941-1945), suvremene upotrebe ustaškog pozdrava „Za dom spremni“, koji je korišten u ratu 1990-ih godina, negiranja i preispitivanja karaktera i broja žrtava Jasenovca kao ustaškog logora smrti, te tumačenja zbivanja oko Bleiburga i karaktera i broja žrtava poslijeratne partizanske odmazde. U interpretacijama socijalističke/komunističke Jugoslavije prisutna su dva suprotstavljena narativa – jedan o totalitarnom komunizmu (negativni), a drugi o socijalističkoj modernizaciji (afirmativni). Prvi se usmjerava na komunističke zločine,

³⁰ Damir Agičić, „Doktorati iz povijesti u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog rata (1946-2008). Prilog istraživanju historije historijske znanosti“, u: *Spomenica Josipa Adamčeka*, ur. D. Roksanđić, D. Agičić, Zagreb, 2009, 519-537. „Doktorati iz povijesti u Hrvatskoj 2009-2012. godine“, *Historijski zbornik*, 2, 2013, 421-441. *Poslijediplomski magistrski studij Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, Zagreb, 2009.

represiju i kontrolu, a drugi na popularnu kulturu, svakodnevicu, usmenu povijest, sjećanje i pamćenje.³¹ Sve je dakako povezano i sa hrvatsko-srpskim odnosima i ukupnom ocjenom Jugoslavije.

Osobito je u hrvatskoj javnosti osjetljivo pitanje rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995. godine. Rat, nazivan u Hrvatskoj Domovinskim ratom, predstavlja ključno mjesto borbe za interpretaciju u stručnoj i široj javnosti – ponajviše oko „istine o Domovinskom ratu“ i toga u kolikoj će se mjeri i hoće li se uopće spominjati njegove tamne strane – posebice jer se Domovinskom ratu pristupa kao središnjoj odrednici hrvatskog nacionalnog identiteta. Time se još jednom potvrđuje važnost povijesti za nacionalni i državni identitet. Stoga je tijekom 1990-ih, 2000-ih i 2010-ih godina dodatno učvršćena nacionalna i državotvorna uloga povijesti i povjesničara koji govore u ime svoje nacije. Državotvorna uloga povijesti – premda na drugačiji način – bila je zastupljena i u socijalističkoj/komunističkoj Jugoslaviji, ulazeći u još jedan kontinuitet hrvatske historiografije.

U suvremenoj hrvatskoj historiografiji prisutan je pluralizam interpretacija, ali određene interpretacije ipak imaju dominantniju poziciju kako u državnim i institucionalnim politikama povijesti tako i u nastavi povijesti. Zbog toga se kod svake reforme nastave povijesti javljaju snažni otpori onim interpretacijama hrvatske povijesti 20. stoljeća koje nisu prevladavajuće. O tome svjedoče i aktualni prijevori oko kurikularne reforme 2016-2019. godine, primjerice otvoreno pismo Stručnog

³¹ Usp. Igor Duda, „Nova istraživanja svakodnevice i društveno-kulturne povijesti jugoslavenskoga socijalizma“, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, 2014, 577-591. Treba svakako spomenuti osnivanje Centra za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma (CKPIS) na Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli 2012. godine.

vijeća Odjela za povijest Sveučilišta u Zadru iz 2019. godine u kojem se naglašava da je prijedlog kurikuluma povijesti – koji na kraju zbog pritisaka nije bio prihvaćen – navodno „protivan ideji stvaranja koherentnog nacionalnog narativa, a time protivan i temeljnim vrednotama Republike Hrvatske kao nacionalne države“.³² Spomenuto stavljanje nastave povijesti i historiografije u službu nacionalnog identiteta dominantno se dakle i dalje drži prirodnim i nimalo se ne protipuje.

To nadalje znači da je u hrvatskoj historiografiji bitno veći naglasak na bavljenju nacionalnom poviješću nego općom poviješću. Zbog snažnog nacionaliziranja hrvatske povijesti dolazi do njezinog izdvajanja iz regije – napose jugoistočnoeuropske – čime se primjerice Hrvatsku uglavnom prikazuje tek u kontekstu povijesti Jugoslavije, a mnogo manje kao povijest Jugoslavije čiji je Hrvatska bila dio. Velik broj povjesničara bavi se važnim temama nacionalne povijesti kao što su najutjecajnije stranke, pokreti, ideologije i njihovi istaknuti predstavnici, te drugim političkim, društvenim i kulturnim ličnostima. No, uglavnom nedostaje knjiga o velikim i kontroverznim temama hrvatske i jugoslavenske povijesti 20. stoljeća za koje vlada snažan interes stručne i šire javnosti. I dalje se objavljuju pregledi i sinteze hrvatske povijesti, ali one nemaju danas ono značenje koje su imale prije, niti izazivaju toliku pozornost ili reakcije.

U međuvremenu je institucionalizirano znanstveno bavljenje razdobljem ranog novog vijeka, koje je prethodno bilo vrlo malo zastupljeno, budući da je istraži-

³² Citirano prema: „Povijest će učiti kao da je 1946.! Učenici neće morati znati za Radića, Jelačića...“; <https://www.vecernji.hr/vijesti/povijest-ce-uciti-kao-da-je-1946-ucenici-nece-morati-znati-za-radica-jelacica-1297235>

vački naglasak bio na srednjem vijeku, 19. stoljeću i prvoj polovici 20. stoljeća. Postupno je afirmirano i bavljenje suvremenom poviješću druge polovice 20. stoljeća, posebice istraživanje socijalističke/komunističke Jugoslavije. Proučavanje novije, recentne hrvatske povijesti (u rasponu od 1990-ih godina nadalje) doživljava sve veći uspon, iako se povjesničari još uvijek pretežno fokusiraju na Domovinski rat (1991-1995) i to ponajprije na njegovu političku i vojnu povijest, dok izostaje obrađivanje (ratnog) društva, svakodnevice, kulture i drugih tema. U dosadašnjim radovima napose nedostaje teorijsko-metodološke konceptualizacije. Izostanak konceptualiziranja i upotrebe teorija i metoda karakterističniji je u hrvatskoj historiografiji za proučavanje hrvatske povijesti 20. stoljeća – posebice suvremene povijesti – u usporedbi s bavljenjem ranijim povijesnim razdobljima.³³

U cjelini, u hrvatsku historiografiju tijekom 2000-ih i 2010-ih godina postupno ulaze historijske subdiscipline i pristupi kao što su urbana historija, ekohistorija,³⁴ komparativna historija,³⁵ historija sjećanja i pamćenja,³⁶ intelektualna historija,³⁷ historijska imagologija,³⁸ historija emocija,³⁹ javna historija. Hrvatska historiografija te-

³³ Napomene iz prethodna dva odlomka iznio sam prvi put u. Branimir Janković, "Suvremena povijest i suvremena hrvatska historiografija kao istraživački problem", u: *Ljubo Boban i istraživanje suvremene povijesti*, ur. D. Agičić, M. Karakaš Obradov, Zagreb, 2017, 103-104.

³⁴ Osim časopisa za gospodarsku povijest i povijest okoliša *Ekonomska i ekohistorija* objavljen je i niz zbornika i knjiga te nekoliko prijevoda.

³⁵ *Uvod u komparativnu historiju*, ur. D. Roksandić, Zagreb, 2004.

³⁶ *Kultura pamćenja i historija*, prir. M. Brkljačić, S. Prleđa, Zagreb, 2006.

³⁷ *Intelektualna historija*, prir. B. Janković, Zagreb, 2013.

³⁸ *Kako vidimo strane zemlje: uvod u imagologiju*, prir. D. Dukić et. al., Zagreb, 2009. *History as a Foreign Country: Historical Imagery in the South-Eastern Europe*, ur. Z. Blažević et. al., Bonn, 2015.

³⁹ Temat "Povijest emocija", prir. B. Janković, *Historijski zbornik*, 2, 2015, 365-458.

orijski i metodološki prilično se dakle pluralizirala, iako još uvijek ima mnogo povjesničara koji ne obraćaju toliku pozornost na teorijska i metodološka pitanja. I dok su tijekom 1970-ih, 1980-ih i 1990-ih godina važan poticaj za teorijsko-metodološke inovacije bili prije svega francuski *Anali*, tijekom 2000-ih i 2010-ih godina hrvatska historiografija utjecaje sada preuzima iz više različitih izvora međunarodne historiografije.

O teorijskoj i metodološkoj problematici objavljeno je u hrvatskoj historiografiji nekoliko knjiga,⁴⁰ a preveden je i jedan dio utjecajnih teorijskih djela,⁴¹ iako je u zadnjem desetljeću nastupio zastoj u prijevodima knjiga bitnih za unapređenje teorijske kulture hrvatske historiografije. Problem je što izostaju i diskusije o teorijsko-metodološkim pitanjima i uopće o hrvatskoj i međunarodnoj historiografiji. To je time važnije jer historiografiju nikad ne obilježava pravocrtni napredak, zbog čega se uvijek iznova treba boriti za teorijsku i metodološku upućenost novih generacija. Naime, znatan dio povjesničara etablirao se u hrvatskoj historiografiji ili u nju ulazi bez dovoljne upućenosti u međunarodnu historiografiju, teoriju i metode te historijske subdiscipline.⁴² O tome ilustrativno svjedoči primjerice recentan stav afirmiranog povjesničara Zdenka Radelića:

⁴⁰ Mirjana Gross, *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*, Zagreb, 1996, 2. izd. 2001. Miroslav Bertoša, *Izazovi povijesnog zanata: lokalna povijest i sveopći modeli*, Zagreb, 2002. Zrinka Blažević, *Prevođenje povijesti: teorijski obrati i suvremena historijska znanost*, Zagreb, 2014.

⁴¹ R. W. Fogel – G. R. Elton, *Kojim putem do prošlosti? Dva pogleda na povijest*, Zagreb, 2002. Edward Hallett Carr, *Što je povijest*, Zagreb, 2004. Marc Bloch, *Apologija historije ili zanat povjesničara*, Zagreb, 2008. Keith Jenkins, *Promišljanje historije*, Zagreb, 2008.

⁴² Na to sam upozorio i u: B. Janković, "Suvremena povijest i suvremena hrvatska historiografija kao istraživački problem", 105.

Usput ću iskoristiti prigodu i ovdje spomenuti da se u zadnje vrijeme u historiografiji, pod utjecajem srodnih društvenih i humanističkih znanosti, razvija meni neprihvatljiva pomama za što kompliciranijim izražavanjem jer, valjda, teško razumljive rečenice, fraze i pojmovi jamče autoru mudrost. Tako su u modi primjerice „diskursi“, „fenomeni“, „narativi“, „paradigme“, „kolektivno pamćenje“, „kultura povijesnog mišljenja“, „kultura sjećanja“ i „suočavanje s prošalošću“. No kad bismo neke od njih preveli s elitističkog i unutar struke zatvorenog jezika na uobičajeni jezik, jezik svakodnevnog govora, ili pokušali objasniti što te riječi zapravo znače, otkrili bismo njihovu suvišnost, ispraznost ili čak besmislenost.⁴³

Pojmovi koje Radelić naziva suvišnim, ispraznim ili besmislenim zapravo su – kako pokazuje relevantna domaća i strana literatura – konstitutivni za razumijevanje suvremene povijesti. Dakako da kvaliteta rada nije *a priori* određena teorijsko-metodološkim pristupom, ali teorije i metode te s njima povezani pojmovi i koncepti iznimno su bitni za slojevitije tumačenje povijesne zbilje i razumijevanje svega onoga što čini historiografiju i utječe na nju. O tome u pretežnom dijelu međunarodne historiografije već dugo postoji konsenzus. Očito je da je jedan dio hrvatskih povjesničara upućen u određenu teorijsko-metodološku problematiku međunarodne historiografije, kao i da drugi ipak nije.⁴⁴

⁴³ Zdenko Radelić, *Sindikat i radništvo u Hrvatskoj (1945.-1950.)*, Zagreb, 2012, 8-9.

⁴⁴ Isto tako već spomenuto u: B. Janković, "Suvremena povijest i suvremena hrvatska historiografija kao istraživački problem", 105.

Zbog toga i danas vrijede već spomenute riječi Mirjane Gross – otprije gotovo pola stoljeća – kojima je nastojala „pobiti mišljenje brojnih naših historičara da mogu uspješno obavljati svoju praksu bez teorije”.⁴⁵ Osim toga, važno je analizirati svoju matičnu historiografiju u dužem trajanju i uspoređivati je sa susjednim i drugim međunarodnim historiografijama kako bismo bili svjesni njezinih temeljnih odrednica, te je mogli uspješnije unapređivati. Ništa manje važno nije ni problematiziranje širih pitanja društvene uloge povijesti, historiografije i povjesničara u odnosu spram nacionalnog identiteta i vlastite nacije, kao i političkih (zlo)upotreba povijesti te, u konačnici, autonomije historijske znanosti.

LITERATURA

1. Agičić, Damir, „(Re)konstrukcija suvremene hrvatske/jugoslavenske povijesti u pregledima/sintezama nakon 1991. godine“, u: *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*, ur. V. Katz, Sarajevo, 2007, str. 59-71.
2. Agičić, Damir, *Poslijediplomski magistarski studij Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, Zagreb, 2009.
3. Agičić, Damir, „Doktorati iz povijesti u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog rata (1946-2008). Prilog istraživanju historije historijske znanosti“, u: *Spomenica Josipa Adamčeka*, ur. D. Roksandić, D. Agičić, Zagreb, 2009, str. 519-537.
4. Agičić, Damir, „Doktorati iz povijesti u Hrvatskoj 2009-2012. godine“, *Historijski zbornik*, 2, 2013, str. 421-441.

⁴⁵ M. Gross, *Historijska znanost*, 7.

5. Agičić, Damir, "Kongresi jugoslavenskih povjesničara – mjesto suradnje ili polje sukoba", *Hrvatska Klio: o historiografiji i historičarima*, Zagreb, 2015, str. 21-37.
6. Agičić, Damir, „Hrvatska historiografija 1990-2010: struktura i glavni smjerovi razvoja“, *Hrvatska Klio: o historiografiji i historičarima*, Zagreb, 2015, str. 39-49.
7. Agičić, Damir, *Hrvatska Klio II: o nastavi i udžbenicima povijesti*, Zagreb, 2015.
8. Agičić, Damir, Janković, Branimir (ur.), *Sveučilišna nastava povijesti u Hrvatskoj: tradicija, današnje stanje, perspektive. Povodom 140. godišnjice početka rada povijesnih katedri Sveučilišta u Zagrebu*, Zagreb, 2018.
9. Ančić, Mladen, "Što 'svi znaju' i što je 'svima jasno': historiografija i nacionalizam", Zagreb, 2009.
10. Banac, Ivo, „Historiography of the Countries of Eastern Europe: Yugoslavia“, *The American Historical Review*, 4, 1992, str. 1084-1104.
11. Beck, Boris, *Politički portreti Josipa Horvata*, Zagreb, 2013.
12. Berger, Stefan, "Moć nacionalnih povijesti: pisanje nacionalne povijesti u Europi 19. i 20. stoljeća", *Pro tempore*, 10-11, 2016, str. 467-493.
13. Bertoša, Miroslav, *Izazovi povijesnog zanata: lokalna povijest i sveopći modeli*, Zagreb, 2002.
14. Blažević, Zrinka, *Prevođenje povijesti: teorijski obrati i suvremena historijska znanost*, Zagreb, 2014.
15. Blažević, Zrinka, Brković, Ivana, Dukić, Davor (ur.), *History as a Foreign Country: Historical Imagery in the South-Eastern Europe*, Bonn, 2015.
16. Brkljačić, Maja, Prlenda, Sandra (prir.), *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb, 2006.
17. Budak, Neven, "Anali u hrvatskoj historiografiji: borba

- za modernizaciju povijesne znanosti”, u: *Zbornik Mirjane Gross*, Zagreb, 1999, str. 459-467.
18. Budak, Neven, „Post-socialist historiography in Croatia since 1990“, u: *(Re)Writing History: Historiography in Southeast Europe after Socialism*, ur. U. Brunnbauer, Münster, 2004, str. 128-164.
 19. Duda, Igor, „Nova istraživanja svakodnevice i društveno-kulturne povijesti jugoslavenskoga socijalizma“, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, 2014, str. 577-591.
 20. Dukić, Davor et al. (prir.), *Kako vidimo strane zemlje: uvod u imagologiju*, Zagreb, 2009.
 21. Gross, Mirjana, *Historijska znanost*, Zagreb, 1976.
 22. Gross, Mirjana, *Suvremena historiografija*, Zagreb, 1996.
 23. Iveljić, Iskra, „Hrvatska historiografija o 19. stoljeću nakon raspada Jugoslavije“, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2, 2004, str. 29-44.
 24. Janković, Branimir (prir.), *Intelektualna historija*, Zagreb, 2013.
 25. Janković, Branimir (prir.), Temat “Povijest emocija”, *Historijski zbornik*, 2, 2015, str. 365-458.
 26. Janković, Branimir, *Mijenjanje sebe same. Preobrazbe hrvatske historiografije kasnog socijalizma*, Zagreb, 2016.
 27. Janković, Branimir, “Suvremena povijest i suvremena hrvatska historiografija kao istraživački problem”, u: *Ljubo Boban i istraživanje suvremene povijesti*, ur. D. Agičić, M. Karakaš Obradov, Zagreb, 2017, str. 91-107.
 28. Janković, Branimir, „Artikuliranje stranputice: slučaj socijalističkih povjesničara nakon pada socijalizma“, u: *Stranputice humanistike*, ur. P. Bagarić, O. Biti, T. Škokić, Zagreb, 2017, str. 135-152.
 29. Janković, Branimir, “History-writing: Croatian”, u: *Encyclopedia of Romantic Nationalism in Europe*, ur. J. Leer-

- ssen, Amsterdam, 2018, str. 760-761.
30. Koren, Snježana, „Slike nacionalne povijesti u hrvatskim udžbenicima uoči i nakon raspada Jugoslavije“, *Historijski zbornik*, 2007, str. 247-294.
 31. Koren, Snježana, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945.-1960.). Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*, Zagreb, 2012.
 32. Korunić, Petar, „Povijesna struka i kritika hrvatske historiografije danas“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 1998, str. 166-179.
 33. Najbar-Agičić, Magdalena, “Sud časti Sveučilišta u Zagrebu kao element politike vlasti prema intelektualcima nakon 1945. godine”, u: *Desničini susreti 2009. Zbornik radova*, ur. D. Roksandić, M. Najbar-Agičić, I. Cvijović Javorina, Zagreb, 2011, str. 151-162.
 34. Najbar-Agičić, Magdalena (prir.), “*Radi se o časti hrvatske nauke ...*”: *rasprave o hrvatskoj povijesti ranoga srednjeg vijeka za Historiju naroda Jugoslavije (1949-1950)*, Zagreb, 2013.
 35. Najbar-Agičić, Magdalena, *U skladu s marksizmom ili čijenjicama? Hrvatska historiografija 1945-1960.*, Zagreb, 2013.
 36. Leček, Suzana (ur.), *Josip Matasović i paradigma kulturne povijesti*, Slavonski Brod – Zagreb, 2013.
 37. Lipovčan, Srećko, Dobrovšak, Ljiljana (ur.), *Hrvatska historiografija XX. stoljeća: između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva*, Zagreb, 2005.
 38. Radelić, Zdenko, Turkalj, Jasna (ur.), *Pola stoljeća prošlosti: Hrvatski institut za povijest (1961.-2011.)*, Zagreb, 2011.
 39. Roksandić, Drago (ur.), *Uvod u komparativnu historiju*, Zagreb, 2004.

40. Roksandić, Drago, Šimetin Šegvić, Filip, Šimetin Šegvić, Nikolina (ur.), *Annales in Perspective: Designs and Accomplishments*, Zagreb, 2019.
41. Strecha, Mario, "O nastanku i razvoju moderne hrvatske historiografije u 19. stoljeću", *Povijest u nastavi*, 6, 2005, str. 103-116.
42. Šidak, Jaroslav, "Hrvatska historiografija, njezin razvoj i današnje stanje (1971)", *Historijski zbornik*, 1970-1971, str. 1-20.

MEANDERS OF THE 19TH-21ST CENTURY CROATIAN HISTORIOGRAPHY: INSTITUTIONALISATION, NATION, METHODOLOGY

Summary

The paper presents an overview of Croatian historiography spanning from the 19th to 21st century. A special emphasis is given to the following three aspects: institutionalisation, the relationship of historiography and nation, and its theoretical and methodological changes. By institutionalisation we mean ways in which the modern and contemporary historiography organisationally developed and changed. The relationship between historiography and the nation shows linking historians with the construction of the nation and the national paradigm as the central framework of the Croatian historiography's activities. As per theoretical and methodological changes, the starting point is directing Croatian

historiography towards new approaches on the basis of incentives of the international historiography. All the three aspects show dynamics of continuity and changes of the Croatian historiography during the 19th, 20th and 21st century, reflecting their specific meanders.

Key words: Croatian historiography, nationalism, theory, methodology of history as a science.

CRNOGORSKA ISTORIOGRAFIJA I NACIONALIZAM

Adnan Prekić

Univerzitet Crne Gore, Filozofski fakultet, Nikšić

Odnos istoriografije prema nacionalnom pitanju je jedan od ključnih izazova istorijske nauke u Crnoj Gori. Iako ovaj naučni problem nije specifičnost Crne Gore, okolnosti u kojima se razvijala kritička istoriografija i uopšte naučna zajednica u Crnoj Gori, ukazuju na dosta specifičnosti u lokalnoj problematizaciji ovog pitanja. Na to prevashodno utiče specifičan odnos crnogorskog društva prema prošlosti, oblikovan pod snažnim uticajem tradicije. Crnogorsko patrijarhalno društvo kulturu sjećanja dominantno je formiralo pod uticajem epske tradicije formirane tokom viševjekovnog perioda oslobodilačke borbe. Tako su epski narativi, koji su u jednom istorijskom trenutku predstavljali važan homogenizujući i motivacioni faktor oslobodilačke borbe, vremenom postali izvor istorijske istine. U skladu sa tim, formirao se i

specifičan doživljaj prošlosti koji podrazumijeva ispravnost i opravdanost isključivo onih političkih i društvenih procesa koji imaju takozvano istorijsko utemeljenje. Zbog toga je crnogorska istoriografija dugo bila u funkciji različitih političkih i ideoloških struktura, a istorija nije pisana zbog razumijevanja prošlosti, već zbog sadašnjosti. U tom kontekstu treba problematizovati i odnos istoriografije i nacionalizma u Crnoj Gori. Sve do sredine 20. vijeka istoričari u Crnoj Gori više su bili nacionalni djelatnici koji su selektivnim izborom izvora i njihovim nekritičkim tumačenjem, umjesto razumijevanja istorijskih procesa iz prošlosti, trebali da ponude model projektovane istorijske istine, usklađene sa tada aktuelnim političkim i ideološkim trenutkom.

Prve veze između istoriografije i nacionalizma u Crnoj Gori možemo prepoznati sredinom 18. vijeka, kada uz političku i vojnu podršku Rusije, dolazi do jačanja oslobodilačkog pokreta protiv Osmanskog carstva. Sredinom 18. vijeka objavljena je prva istorija Crne Gore u kojoj se definisani ključni elementi rješavanja crnogorskog nacionalnog pitanja kroz oslobodilačku borbu protiv Osmanskog carstva. Bila je to knjiga crnogorskog mitropolita i gospodara¹ Vasilija Petrovića Njegoša *Istorija o Crnoj Gori*, objavljena 1754. godine u Petrogradu. Knjiga od 43 stranice, objavljena na ruskom jeziku, bila

¹ Titula GOSPODAR (lat. *Dominius*) ustaljeni je naziv za sve vladare u Crnoj Gori od 14. do 20. vijeka. Ovu titulu prvi je koristio Đurađ I Balšić (*Jure de Balsa Dominius*), da bi se kasnije ona odomačila i prilikom titulisanja vladara iz dinastije Crnojević i dinastije Petrović Njegoš. Titula *gospodar* za vrijeme dinastije Petrović Njegoš objedinjavala je duhovne i svetovne nadležnosti pošto su crnogorski mitropoliti sve do 1851. godine i proglašenja Knjaževine istovremeno bili i duhovni i svjetovni vladari Crne Gore. Titula *gospodar* koristi se i kasnije, pa

je jedna vrsta propagandnog materijala kojom je Vasilije želio da Crnu Goru ruskom dvoru predstavi kao malu zajednicu koja se junački bori protiv višestruko nadmoćnijeg neprijatelja. *Istorija o Crnoj Gori* nastala je u okviru diplomatske misije vladike Vasilija u Petrovgradu tokom koje je pokušao ojačati političke i vojne veze sa Rusijom, odnosno dobiti rusko pokroviteljstvo i zaštitu u borbi sa Osmanskim carstvom.² Knjiga nudi romantičarsku predstavu o Crnoj Gori od 12. do 18. vijeka, predstavljajući Crnogorce kao hrabre ratnike koji se bore za slobodu i hrišćanstvo protiv višestruko jačeg protivnika. Mitropolit Vasilije za ovu knjigu samo djelimično koristi tada dostupne istorijske izvore i uglavnom se oslanjao na tekstove i knjige koje je zatekao u Cetinjskom manastiru. Za događaje iz 18. vijeka koristi svjedočanstva protagonista i lična zapažanja za događaje čiji je savremenik. Upravo će u dijelovima teksta u kojima koristi istorijske izvore mitropolit Vasilije biti najbliži istorijskoj metodi, dok će njegov tekst o događajima iz 16, 17. i 18. vijeka više imati formu političkih stavova u kojima autor proizvoljno iznosi stavove uljepšavanja slike o Crnoj Gori.³

Osim političke i propagandne funkcije, *Istorija o Crnoj Gori* mitropolita Vasilija predstavlja jednu vrstu prvog crnogorskog udžbenika nacionalizma i djelo koje će biti temeljni izvor romantičarske historiografije Crne Gore. U ovoj knjizi definisani su najvažniji istorijski narativi o Crnoj Gori koji će biti osnova romantičarske istorije u narednih nekoliko vijekova. Najvažniji segmenti

je u Zakoniku crnogorskom iz 1855. godine Danilo titulisao: *Njegova Svjetlost Gospodar Knjaz Danilo I*, dok je *Nikola I* sve do 1910. i proglašenja Crne Gore za kraljevinu koristio titulu: *Nikola I Knjaz i Gospodar Crne Gore*.

² Živko Andrijašević, *Dinastija Petrović Njegoš*, Cetinje, 2015, str. 84.

³ *Istorijski leksikon Crne Gore*, tom 2, Podgorica, 2006, str. 377.

tog romantičarskog pristupa crnogorskoj prošlosti prepoznaju se u sljedećim tvrdnjama:

- Istorija Crne Gore (Zete) počinje u 12. vijeku
- Crna Gora nikada nije pala pod osmansku vlast
- Uvođenje kosovskog mita kao jednog od temeljnih elemenata nacionalnog programa
- Uloga Rusije kao zaštitnice hrišćanstva i hrišćana na ovom prostoru

Iako je najveći dio istorijskih konstrukcija koje se nalaze u knjizi mitropolita Vasilija zasnovan na predanjima i neutemeljenim istorijskim izvorima, konstrukcije i stavovi koje je iznio u ovom djelu bili su prisutni u većini historiografskih djela u narednih 200 godina. S druge strane, treba razumjeti razloge zbog kojih je Vasilije ponudio uljepšanu i bajkovitu sliku o crnogorskoj prošlosti, jer je sama knjiga bila u funkciji propagandnog uticaja na ruski dvor, od koga su Crnogorci očekivali pomoć. Historiografski propusti koji se pojavljuju u *Istoriji o Crnoj Gori* uglavnom su posljedica nekorištenja adekvatnih izvora, odnosno selektivnosti sa kojom Vasilije koristi izvore. To je najočiglednije na primjeru vremenskog ograničavanja teme, pošto Vasilije ne prepoznaje istoriju Crne Gore prije 12. vijeka. Iako je Vasiliju bio dostupan *Ljetopis popa Dukljanina*, koji on spominje kao djelo Mavra Orbina, on ovaj istorijski izvor koristi selektivno, zbog čega ispada da je Zeta – država koja je jedno vrijeme ulazila u sastav Srpskog srednjovjekovnog carstva prva crnogorska država. Ni jedne riječi o antičkoj Duklji i srednjovjekovnoj državi Vojislavljevića, koje se spominju u *Ljetopisu popa Dukljanina*. Razlozi za selektivan odnos Vasilija prema dostupnim istorijskim izvorima jasniji su kada se problematizuje pitanje raspada Srpske srednjovjekovne države. Vasilije objašnjava da su u ovoj državi važnu ulogu zau-

zimale crnogorske feudalne porodice Balšići i Crnojevići, koje su po njemu poticale od Nemanjića. Crnogorski vladika tako bez adekvatnih istorijskih izvora pokušava da uspostavi kontinuitet između Nemanjića sa jedne i Balšića i Crnojevića sa druge strane:

“U to vrijeme njihov brat sveti Sava iz Atonske gore donese mošti roditelja njihovog svetog Simeona Nemanje, a pomiri Vukana s carem Stefanom, i od toga vremena je knez Vukan živio u Zeti; od ove porodice potiču zetski i crnogorski hercezi(...).”⁴

Potpuno je jasno da na ovaj način Vasilije ruskom dvoru sugerise da Crna Gora koju on kontroliše, preko Balšića i Crnojevića, ima kontinuitet sa Srednjovjekovnom srpskom državom, čime stvara temelj za jedan od ključnih romantičarskih narativa da je Crna Gora baštinik tradicije Srpskog srednjovjekovnog carstva. Na ovaj narativ nadovezuje se i kosovski mit, koji mitropolit Vasilije bez ikakvog utemeljenja inkorporira u nacionalnu istoriju Crne Gore. U svojoj knjizi donosi priču o navodnoj izdaji Vuka Brankovića, herojstvu Miloša Obilića i neslozi srpskih feudalnih porodica, što je bila osnova za poraz na Kosovu i propast Srpskog carstva:

“Srpsku vojsku je predvodio slavni vojvoda Miloš Obiljević zet kneza Lazara; a bosansku konjicu vodio je drugi zet kneza Lazara, vojvoda Vukan Branković, varalica koji se dogovori s carem Muratom i obeća mu da će izdati kneza Lazara (...) I da izdajnik ne uteče sa 12 hiljada konjanika, mogahu tog dana svu silu tursku pobiti (...) Još nikad u srpskom narodu nevjerstva nije bivalo svome gospodaru...I tako se umanjí srpsko carstvo, koje je svom svijetu cvjetalo dvjesta i trideset godina (...).”⁵

⁴ Vasilije Petrović Njegoš, *Istorija o Crnoj Gori*, Titograd, 1985.

⁵ Isto.

Neutemeljene su i njegove ocjene da Zeta, odnosno Crna Gora, za razliku od drugih srednjovjekovnih država, nikada nije pala pod osmansku vlast. Objašnjava da je Crna Gora više puta ratovala sa Osmanskim carstvom, ali da nikada nije pobijeđena, odnosno osvojena od strane *Turaka* (Osmanlija). Kroz tu priču Vasilije konstruiše i priču o do tada nepoznatom junaštvu jednog naroda (Crnogoraca), koji se, iako malobrojni, junački bore protiv višestruko nadmoćnijeg neprijatelja (Osmanlija):

*“Niko se ne odvaži da digne oružje protiv Porte Otomanske, sem jedini Crnogorci (...) Smjelo i s velikom voljom pođoše s oružjem u ruci protiv Porte Otomanske i pobjeđivahu varvare (...) serasker Ahmet-paša, sa 60 hiljada turske vojske napade Crnu Goru 1712. godine, ali je od Crnogoraca bila potpuno razbijena. Poslije ove pobjede Otomanska Porta je odlučila da za svoje dobro od Crnogoraca traži mir ali oni, pošto obećаше ispuniti visoko dopuštenje Njegovog Veličanstva cara Petra Velikog i zapovijesti za to nemahu, vjernost svoju otkazati ne pokušаше i mir neprijateljima odbiše. Na to Otomanska Porta 1714. godine posla više od 100 hiljada vojske na Crnu Goru (...) Još je 1750. godine turska vojska, koja se sastojala od Bošnjaka i Hercegovaca, iznenada udarila na granicu crnogorsku, ali je od malog broja naše vojske bila potučena (...)”.*⁶

Vladika Vasilije uspostavio je i mit o Rusiji kao zaštitnici hrišćana na Balkanu. Nekritički afirmišući političku i vojničku ulogu ruskog cara, on glorifikuje značaj i snagu Rusije u međunarodnim odnosima. Istoričari su saglasni da je Vasilije bio prvi crnogorski vladar koji je sistemski uspostavio kult Rusije u Crnoj Gori, čime je uticao i na susjedne hrišćanske krajeve da i oni kao Crna Gora proglase rusko pokroviteljstvo i zaštitu.⁷ U samoj

⁶ Vasilije Petrović Njegoš, *Istorija o Crnoj Gori*, Titograd, 1985.

⁷ Živko Andrijašević, *Dinastija Petrović Njegoš*, Cetinje, 2015, 87.

Istoriji o Crnoj Gori Vasilije na više mjesta ističe ulogu ruske države na oslobodilački pokret u Crnoj Gori:

“Poslije toga, 1711. godine onaj veliki gospodar čija je uspomena vječito dostojna hvale, car Petar Prvi, samodržac sveruski, čuvši o slavnim i hrabrim podvizima crnogorskog naroda, izvolio im je poslati svoje povelje, hvaleći njihovu vjernost i postojanost, podstičući u njima usrdnost prema hrišćanskoj vjeri da uzmu oružje u pomoć Njegovom Veličanstvu protiv varvara Turaka (...)”.⁸

Analizirajući izvore, metodologiju i način prezentovanja istorijskih procesa, potpuno je očigledno da mitropolit Vasilije nije imao ambiciju da ponudi zaokruženu i objektivnu sliku crnogorske prošlosti. Osnovna uloga njegove istorije je podizanje ugleda Crne Gore na ruskom dvoru, od koga je očekivao pomoć, pa preuveličavanja i izmišljene konstrukcije imaju isključivo propagandnu funkciju. Ipak, i pored toga, njegova knjiga u narednom periodu bila je jedna vrsta historiografskog priručnika, osnova za pisanje svih narednih knjiga o istoriji Crne Gore. Kroz svoje aktivnosti i historiografski rad vladika Vasilije utemeljio je osnovne elemente nacionalne ideologije, ne samo u Crnoj Gori već i na Balkanu.⁹

Knjiga *Istoriji o Crnoj Gori* vladike Vasilija, iako prepuna izmišljenih događaja i romantičarskih predstava o Crnoj Gori i Crnogorcima, bila je osnovni izvor za sve interpretacije crnogorske prošlosti do 20. vijeka. Prvi u nizu takvih primjera bila je prva historiografska knjiga štampana u Crnoj Gori 1884. godine. To je bila knjiga Marka Dragovića *Mitropolit crnogorski Vasilije Petrović Njegoš ili Istorija Crne Gore od 1750. do 1766.* I pored činjenice da

⁸ Vasilije Petrović Njegoš, *Istorija o Crnoj Gori*, Titograd, 1985.

⁹ Živko Andrijašević, *Dinastija Petrović Njegoš*, 102.

Dragović, za razliku od vladike Vasilija, koristi istoriografsku naučnu metodu, dokumenta iz ruskih arhiva, relevantnu literaturu i istorijske izvore, on u svojim stavovima ne odstupa od klasičnog romantičarskog doživljaja crnogorske nacionalne prošlosti. U iskazu Dragović ne odstupa od teza vladike Vasilija da Crna Gora nikada nije pala pod osmansku vlast i da je nakon sloma Srpskog carstva očuvanjem slobode Crna Gora sačuvala kontinuitet Srpske srednjovjekovne države.¹⁰ Jedini novi istorijski narativ u 19. vijeku je takozvana *Istraga poturica*,¹¹ koja se pojavljuje kao centralni događaj poeme *Gorski vijenac* mitropolita Petra II Petrovića Njegoša. Vremenom je dio istoričara ovu književnu konstrukciju počeo koristiti u pisanju istoriografskih radova. Na taj način narativ o *Istrazi poturica*, kao jednoj vrsti *Vartolomejske noći*, trenutka u kome je počela borba za oslobođenje Crne Gore, bez ozbiljne kritičke analize i relevantnih izvora prihvaćen je kao stvarni istorijski događaj, važan segment nacionalne istorije Crne Gore.

Romantičarske predstave u crnogorskoj istoriografiji suočavaju se sa ozbiljnom kritičkom analizom tek krajem 19. vijeka. Prvi koji je počeo razbijati takve predstave u crnogorskoj istoriografiji bio je srpski istoričar i sveštenik Ilarion Ruvarac, začetnik kritičke istoriografi-

¹⁰ *Istorijski leksikon Crne Gore*, tom 2, Podgorica, 2006, 379.

¹¹ ISTRAGA POTURICA: događaj opisan u najznačajnijem djelu crnogorskog vladike Petra II Petrovića Njegoša – *Gorskom vijencu*. Književni opis teme u *Gorskom vijencu* dogodio se na Božić (Badnji dan) 1702. godine, kada su po nalogu vladike Danila I Njegoša Crnogorci poubijali ili preveli u pravoslavlje sve muslimane koji su živjeli u Crnoj Gori, koji su nakon dolaska Osmanlija prihvatili islam. Savremena crnogorska istoriografija stoji na stanovištu da su događaji opisani u *Gorskom vijencu* fikcija i da nema dovoljno pouzdanih istorijskih izvora koji bi potvrdili navode iz ovog djela. Opširnije: Vojislav P. Nikčević, Živko M. Andrijašević, *Istraga poturica: mit ili stvarnost*, Podgorica, 2001.

je u Srbiji. Ruvarac je u nekoliko nastavaka objavljenih 1897. i 1898. godine u listu *Brankovo kolo* ukazao na niz zabluda u tumačenju tema iz nacionalne istorije Crne Gore. Njegovi radovi 1899. godine objavljeni su u posebnoj knjizi *MONTENEGRINA – prilošci istorije Crne Gore*. U uvodnom dijelu knjige Ruvarac analizira sva prethodno objavljena istorijska djela o istoriji Crne Gore ukazujući na nedostatnosti u izboru i relevantnosti istorijskih izvora i literature, pristupu istraživačkom problemu i načinu prezentacije. Analizirajući historiografske radove Dimitrija Milakovića, Sime Milutinovića Sarajlije, Pavla Rovinskog, Jovana Rajića, Jana Vaclika, Ruvarac ukazuje na neodrživost teze da je Crna Gora bila slobodna i nezavisna od osmanske vlasti u 16. i 17. vijeku. Ruvarac objašnjava da može da razumije vladiku Vasilija, koji je to pisao u svojoj istoriji, jer je on “*udešavao svoju istoriju prema ciljevima svoje srpske propagande*“, ali da istoričari i oni koji plediraju da prave ozbiljne historiografske knjige nemaju pravo da to rade.¹² Ruvarac naučnom metodom objašnjava da takozvane *Istrage poturica* u onoj formi i obliku kako je to predstavljeno u *Gorskom vijencu* i narodnoj tradiciji nije bilo. Ostavlja mogućnost da su 1687. godine Crnogorci podigli ustanak protiv predstavnika osmanskih vlasti u svom okruženju i da su tokom višegodišnjih sukoba muslimani koji su živjeli na tom prostoru raseljeni, a utvrđeni grad *Obod* razoren. Ruvarac objašnjava i da početkom 18. vijeka u Crnoj Gori nije moglo biti “*poturčenjaka*“, pa da u skladu s tim nije moglo doći ni do kakve *istrage*.¹³

I pored ozbiljne kritičke analize crnogorske nacionalne prošlosti Ilariona Ruvarca, romantičarski narativ

¹² Ilarion Ruvarac, *MONTENEGRINA prilošci istorije Crne Gore*, Zemun, 1899, 7-38.

¹³ *Isto*, 181-182.

dominirao je javnim i naučnim prostorom i nakon 1918. godine. Situaciju značajnije nije promijenilo ni formiranje prvih institucija koje su se bavile izučavanjem prošlosti. Državni muzej sa Arhivskim i Bibliotečkim odjeljenjem uspostavljen je 1926. godine, a godinu kasnije počinje da izlazi i prvi historiografski časopis u Crnoj Gori – *Zapisi*. Društvo istoričara Crne Gore osnovano je 1933. godine, čime su stvoreni osnovni uslovi za razvoj kritičke historiografije. Proces institucionalnog kapacitiranja crnogorske istorigrafije okončan je tek nakon Drugog svjetskog rata, kada dolazi i do konačnog raskida sa tradicionalnim romantičarskim narativima. Nakon 1945. godine započinje organizovano i sistematično proučavanje nacionalne istorije Crne Gore. Već 1947. godine na Višoj pedagoškoj školi na Cetinju osniva se Katedra za istoriju, koja je 1980. godine prerasla u četvorogodišnji studij na Filozofskom fakultetu u Nikšiću. *Institut za proučavanje istorije crnogorskog naroda*, prva naučnoistraživačka ustanova u Crnoj Gori formiran je 1948. godine, a od 1957. godine nosi naziv *Istorijski institut Narodne republike Crne Gore*. Novo društvo istoričara Crne Gore osnovano je 1947. godine i ono je naredne godine obnovilo rad časopisa *Zapisi*, koji je u novim okolnostima počeo izlaziti pod nazivom *Istorijski zapisi*. O impresivnom istraživačkom i izdavačkom uspjehu crnogorske historiografije najslikovitije govori statistika od 1945. do 1985. godine. U tom periodu u Crnoj Gori objavljeno je 360 stručnih monografija na 81 000 stranica. U časopisima je objavljeno 2 500 članaka, priloga i prikaza na preko 36 000 stranica, od čega na stranicama *Istorijskih zapisa* 1 600 radova na 22 000 stranica teksta.¹⁴

¹⁴ Dimo Vujović, Vlado Strugar, Miomir Dašić, Jovan Bojović, "Aktuelni trenutak savremene historiografije", *Istorijski zapisi*, br. 3-4, 1985, 140.

Ako bismo simbolički pokušali da lociramo događaj koji predstavlja prekretnicu u otklonu od romantičarske nacionalne historiografije, onda bi to bez sumnje bilo objavljivanje knjige Branislava Đurđeva – *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII vijeku*. Ova knjiga nastala je iz njegove doktorske disertacije *Kakva je bila turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII vijeku*, odbranjene u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti. U svom istraživanju Đurđev je potpuno ogolio jedan od stubova romantičarske historiografije vezane za Crnu Goru. U osmanskim izvorima došao je do nepobitnih podataka da je Crna Gora od kraja XV do kraja XVII vijeka bila pod vlašću Osmanske države, čime je došao u sukob sa nekim od članova komisije i Srpskom akademijom umetnosti. U uvodnom dijelu knjige, koja je naknadno štampana u Sarajevu, Đurđev je objasnio da su neki od članova komisije, među kojima je izdvojio akademika i historičara Glišu Elezovića, imali rezerve prema njegovim istraživanjima sprovedenim u arhivima u Istanbulu, odnosno interpretaciji tih istraživanja. Oni su pokušali da dovedu u pitanje vjerodostojnost izvora i način na koji ih je Đurđev predstavio, osporavajući naučne domete disertacije koja je urušavala romantičarski narativ o istoriji Crne Gore u XVI i XVII vijeku.¹⁵ Branislav Đurđev je na osnovu prvorazrednih arhivskih izvora ukazao da je Crna Gora od kraja XV do kraja XVII vijeka bila pod vlašću Osmanske države. Ponovio je da su na to ranije ukazivali Ilarion Ruvarac i Jovan Tomić, ali da oni to pitanje nijesu dodatno problematizovali. Objasnio je i da je potpuno netačna teza da za taj period nema dovoljno adekvatnih istorijskih izvora, zbog čega su mnogi sudovi o ovom pitanju bili više hipotetički nego naučni.¹⁶ Đurđev navodi da je u svojim istraživanjima donio dovoljno relevantnih dokaza kojima

¹⁵ Branislav Đurđev, *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII vijeku*, Sarajevo, 1953, 7-10.

¹⁶ *Isto*, 11.

romantičarske tvrdnje historičara o “očuvanju suvereniteta Crne Gore u XVI i XVII vijeku” potpuno padaju u vodu. Zbog toga je i predložio da se umjesto vraćanja na neke očigledne i dokazive stvari budući historičari fokusiraju na izučavanje položaja Crne Gore pod osmanskom vlašću.¹⁷

Osnovni elementi nacionalnog pitanja u historiografiji socijalističke Crne Gore definisani su neposredno nakon oslobođenja. Prostor u kome se razvijala historiografska i politička rasprava o crnogorskom nacionalnom pitanju ograničio je jedan od vodećih ideologa socijalističke Jugoslavije – Crnogorac Milovan Đilas. U autorskom tekstu objavljenom u *Borbi*, zvaničnom glasilu jugoslovenskih komunista, Đilas je napravio konstrukciju takozvanog *srednjeg puta* u određenju crnogorskog nacionalnog pitanja. Koncept srednjeg puta koji je definisao Đilas bio je i dominantno određenje historiografskih radova koji su se bavili pitanjem crnogorske nacije i nacionalizma. U tekstu iz *Borbe* Đilas je objašnjavao da je etničko porijeklo Crnogoraca i Srba identično, ali da su različite istorijske okolnosti u razvoju dvije zajednice dovele do formiranja posebnih nacija. Đilas je smatrao da su etničko porijeklo, religija, jezik, tradicija i običaji bili identični kod dva naroda, ali da je proces nacionalnog oslobođenja od osmanske vlasti bio drugačiji. Po njegovom tumačenju, proces nacionalnog definisanja crnogorske nacije još nije završen i da Drugi svjetski rat i revolucija “*označavaju kulminacionu tačku procesa formiranja Crnogoraca u posebnu naciju, posebnu nacionalnu individualnost*”.¹⁸ Đilas je nakon tri decenije revidirao svoje ranije stavove o crnogorskom nacionalnom pitanju tvrdeći da su Crnogorci sastavni dio srpske nacije. Zanimljivo je da je tokom 80-ih i 90-ih godina Đilasov tekst o crnogorskom nacionalnom pitanju bio

¹⁷ *Isto*, 17-27.

¹⁸ Milovan Đilas, „O crnogorskom nacionalnom pitanju“, *Borba*, 1. maj 1945.

“ključni” dokaz srpskih nacionalističkih krugova za tezu da je crnogorska nacija izmišljena, marksistička konstrukcija, a da je Milovan Đilas zbog ovoga teksta otac nacije.¹⁹

Sve do sredine 60-ih godina u crnogorskoj historiografiji tema nacije i nacionalizma nije bila predmet ozbiljnijeg naučnog interesovanja. Do aktuelizacije ovog pitanja dolazi na talasu političkih promjena u Jugoslovenskoj federaciji. Pitanje crnogorske nacionalne kulture, koja bi trebala da bude osnov crnogorskog nacionalnog identiteta, otvara se nakon Četvrtog kongresa Saveza komunista Crne Gore u martu 1965. godine. U raspravama i analizama koje su uslijedile prvi put se prepoznaju stavovi da Crnogorci imaju naciju, ali nemaju nacionalnu kulturu, zbog čega je konstituisanje nacionalne kulture objašnjeno kao preduslov za ravnopravan tretman crnogorske nacije. Takozvani dvojni karakter crnogorske kulture, odnosno njeno predstavljanje kao dijela srpske kulture prepoznato je kao ključni ograničavajući faktor razvoja nacionalnog identiteta.²⁰ Intenzivne rasprave u vrhu Komunističke partije Crne Gore o nacionalnom pitanju rezultirale su usvajanjem *Platforme o razvoju crnogorske kulture* u decembru 1970. godine. Ova platforma simbolično označava zaokret u tumačenju nacionalnog pitanja jer odbacuje postojeći koncept nacionalnog dualizma Crnogoraca. U tom dokumentu Komunistička partija Crne Gore odbacuje takvo tumačenje navodeći da su neprihvatljive sve dileme koje osporavaju individualnost crnogorske nacije i kulture.

Politički zaokret u vrhu Komunističke partije Crne Gore doveo je do izvjesne polarizacije među crnogorskim istoričarima. Sredinom 70-ih pojavljuju se historiografski ra-

¹⁹ Branislav Kovačević, *Đilas heroj-antiheroj*, Podgorica, 2006, 425.

²⁰ Adnan Prekić, “Prikaz knjige Crnogorska vlast i nacionalno pitanje“, *Arhivski zapisi*, br. 2, 2015, 163.

dovi u kojima se afirmiše teza da je je nemoguće govoriti o crnogorskoj naciji ukoliko se ne prizna postojanje crnogorskog naroda. Neki su otišli i korak dalje objašnjavajući da crnogorska nacija ne samo da ima svoje posebnosti već i autentično etničko porijeklo. General jugoslovenske vojske i revolucionar Savo Brković u svojoj knjizi *O postanku i razvoju crnogorske nacije* afirmisao je ideju o posebnom etničkom porijeklu Crnogoraca.²¹ Na taj način došlo je do jedne vrste polarizacije u crnogorskoj naučnoj zajednici, na one koji su insistirali na ideji o bliskosti i etničkoj sličnosti između Crnogoraca i Srba, dok su drugi tvrdili da crnogorska nacija ima svoje posebnosti, pa čak i posebno etničko porijeklo.

Jedan od ozbiljnijih pokušaja da se crnogorska historiografija odredi prema naciji i nacionalnom pitanju dogodio se sredinom 80-ih, kada je organizovan naučni skup *Stanje i uloga i razvoj nauke u Crnoj Gori*. Skup se održavao u atmosferi konstantnog pritiska srpskih kulturnih i političkih elita, koje su u kontinuitetu negirale svaki segment crnogorskog identiteta. Ključno mjesto u tom procesu bio je odnos prema historiografiji, odnosno načinu na koji će se historiografija odrediti prema naciji i nacionalnom pitanju u Crnoj Gori. U zajedničkom saopštenju sa ovog skupa, koji potpisuju četiri u tom trenutku najuticajnija istoričara u Crnoj Gori, daju se smjernice, odnosno jedna vrsta uputstva kako bi crnogorska historiografija trebala da analizira ovo pitanje. U izlaganju koje potpisuju dva akademika Crnogorske akademije nauke i umjetnosti (Dimo Vujović i Vlado Strugar), i čelnih ljudi Katedre za istoriju Univerziteta Crne Gore (Miomir Dašić) i Istorijskog instituta Crne Gore (Jovan Bojović), osim uopštenih i teorijskih dijelova o položaju i ulozi historiografije, daju se jasne preporuke i određenje prema

²¹ Savo Brković, *O postanku i razvoju crnogorske nacije*, Titograd, 1974, 5-18.

nacionalnom pitanju. Iako ova četiri autora ne govore otvoreno o nacionalizmu u historiografiji, iz njihovih konstrukcija u kojima ističu “*politizaciju istorije*” potpuno je jasno da misle na odnos historiografije prema naciji i nacionalnom pitanju. Primjećuju da su historičari pod jednom vrstom pritiska, da u skladu sa aktuelnim političkim procesima pišu svoje radove. Po njihovoj ocjeni “*najmračniji način politiziranja istorijske nauke je nacionalizam, pošto je istorija najdraže uporište nacionalista koji u prošlosti žele da nađu potrebu i opravdanje za svoj nacionalizam*”. Četiri najistaknutija predstavnika istorijske nauke u Crnoj Gori, i pored jasnog lociranja glavnog problema u crnogorskoj historiografiji, ne žele da se odrede prema izvoru tih problema. Umjesto da navedu koji nacionalizam i pod kojim okolnostima zloupotrebljava historiografiju, koriste ezopovski jezik i uopštene formulacije u kojima načelno osuđuju ove pojave. Tvrde da je historiografija u Crnoj Gori pod uticajem velikosrpskog i crnogorskog nacionalizma.²² Na taj način izjednačavaju dva nacionalizma iako je u stvarnosti ovaj prvi, takozvani velikosrpski nacionalizam, bio neuporedivo agresivniji, snažniji i uticajniji nego crnogorski. Tim formulacijama ostaju u granicama zvaničnog političkog stava Komunističke partije Crne Gore o nacionalizmu u Crnoj Gori, koja je od 70-ih godina, suočena sa opasnošću srpskog nacionalizma, uveličavala uticaj crnogorskog nacionalizma, što će se ispostaviti kao potpuno pogrešna procjena. Događaji sa kraja 80-ih pokazali su da je takozvani srpski nacionalizam u Crnoj Gori bio neuporedivo snažniji i uticajniji i da je osim institucionalne podrške iz Beograda imao jaka uporišta i u većini naučnih i kulturnih institucija, za razliku od takozvanog crnogorskog nacionalizma, koji se

²² Dimo Vujović, Vlado Strugar, Miomir Dašić, Jovan Bojović, “Aktuelni trenutak savremene historiografije”, *Istorijski zapisi*, br. 3-4, 1985, 143.

mogao prepoznati u aktivnostima nekoliko književnika, istoričara i javnih radnika.²³

Jedna od historiografskih tema oko koje je sudar dva koncepta nacionalne historiografije u Crnoj Gori bio najznačajniji je odnos prema crnogorskoj državi i nezavisnosti ukinutoj 1918. godine. Ovo istraživačko pitanje, iako jedno od ključnih za razumijevanje crnogorskog nacionalnog pitanja, dugo je ostalo izvan interesovanja kritičke historiografije. Premda je socijalistička historiografija načelno osuđivala način na koji je Crna Gora ušla u sastav jugoslovenske države, istorijski narativi o “*opštenarodnom raspoloženju za ujedinjenje jugoslovenskih naroda*” dominirao je u većini historiografskih radova. Aktualizovanje crnogorskog nacionalnog pitanja u historiografiji 70-ih godina otvorilo je potrebu za preispitivanjem postojećih znanja i novo iščitavanje i tumačenje istorijskih izvora. Taj proces se naročito intenzivirao nakon 1990-ih, kada je ova tema bila jedno od ključnih istraživačkih polja crnogorske historiografije. Vremenom će *Crnogorska 1918.* postati centralno mjesto sukoba dvaju koncepata nacionalnog u crnogorskoj historiografiji. Prvi, koji je zagovarao tezu o Crnoj Gori kao samostalnoj državi sa svim elementima političkog, kulturnog i ekonomskog subjektiviteta, i drugi, koji je afirmisao ideju o Crnoj Gori kao djelu takozvanog *srpskog kulturnog prostora*.

Neposredno nakon ulaska Crne Gore u jugoslovensku državu 1918. godine, ovom temom su se umjesto naučnih djelatnika bavili politički propagatori koji su afirmisali političke ideje proklamovane na takozvanoj *Podgoričkoj skupštini*.²⁴ Suočeni sa vojnim otporom (*Bo-*

²³ Opširnije: Jadranka Selhanović, *Crnogorska vlast i crnogorsko nacionalno pitanje (dokumenta 1970-1985)*, Podgorica, 2015.

²⁴ Skupština održana 26. novembra 1918. godine suprotno svim va-

žićni ustanak),²⁵ koji je aktualizovao pitanje načina ulaska Crne Gore u novu državu, historiografski radovi koji su se pojavili u tom periodu više su bili propagandni pamfleti koji su opravdavali način i okolnosti ulaska Crne Gore u jugoslovensku državu nego naučni radovi sa kritičkim osvrtom na sve okolnosti ujedinjenja. Tako je još 1919. godine jedan od organizatora *Podgoričke skupštine* Janko Spasojević u Parizu objavio historiografski pamflet *Crna Gora i Srbija*, koji je trebao međunarodnoj javnosti da objasni istorijsku opravdanost ovog čina. Spasojević je u svom djelu napravio istorijsku konstrukciju za sve autore koji će pitanje 1918. godine posmatrati sa pozicija u kojima je Crna Gora dio takozvanog srpskog kulturnog prostora. Spasojević je u historiografiju uveo niz neistina, a koje vremenom postaju osnovni izvor većine historiografskih djela nastalih u narednih 50 godina. U svojoj

žćim ustavnim i zakonskim rješenjima Kraljevine Crne Gore. Takozvanu Podgoričku skupštinu organizovao je odbor koji je formirala i finansirala Vlada Srbije sa zadatkom da tokom savezničke vojne okupacije Crne Gore izabere delegate i organizuje skupštinu koja će ukinuti državnost Crne Gore i pripojiti je Srbiji. Odlukama Podgoričke skupštine ukinuta je državnost Crne Gore, a teritorija pripojena Srbiji. I pored izvjesnih međunarodnih protivljenja, velike sile su na Pariskoj mirovnoj konferenciji prećutno priznale nelegalne odluke ove skupštine, kojom je Crna Gora ušla u sastav KSHS. Opširnije: Dimo Vujović, *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije*, Titograd, 1962.

²⁵ Božićni ustanak: naziv za vojničku akciju koju su organizovali predstavnici političkih i vojnih elita Kraljevine Crne Gore kao odgovor na organizovanje *Podgoričke skupštine* koja je ukinula nezavisnost Crne Gore i iz političkog i javnog života isključila vladarsku porodicu Petrović-Njegoš. Ustanak je počeo 6. januara 1919. godine, a osnovni zahtjevi ustanika bili su poništenje odluka Podgoričke skupštine o prisajedinjenju Crne Gore Srbiji, ukidanje vojne okupacije i zalaganje da se Crna Gora kao samostalna država uključi u novu jugoslovensku državu. Planovi ustanika bili su otkriveni, pa je vojnički uspjeh ustanika bio ograničen. Iako su okupacione vlasti brzo uspostavile kontrolu, odmetničke akcije crnogorskih komita protiv novih vlasti trajale su sve do 1929. godine.

knjizi Spasojević je iznio teze o navodnoj kapitulaciji Crne Gore 1916. godine, a kralj Nikola i njegova porodica optuženi su za saradnju sa Austro-Ugarskom monarhijom. Ujedinjenje je proglašeno opštom potrebom kompletnog stanovništva, a kršenje tada važećih zakona i Ustava Kraljevine Crne Gore objašnjeno je činjenicom da i sam kralj Nikola u prethodnom periodu nije previše mario za ustavnost i zakonitost. Konačno, Spasojević, iako to direktno ne navodi, ukazuje da odluke takozvane *Podgoričke skupštine* nijesu imale zakonsku i ustavnu relevantnost u tada važećim propisima Kraljevine Crne Gore. I pored toga, on tvrdi da je ta odluka opravdana jer, kako navodi, za to je postojala narodna volja svih onih koji su bili protiv vlasti kralja Nikole.²⁶ Najveći dio istoriografskih radova koji su se pojavili između dva svjetska rata prihvatili su teze i “*istorijske istine*” koje je objavio Spasojević, pokušavajući na taj način da opravda uključivanje Crne Gore u jugoslovensku državu. Najznačajniji istoriografski radovi nastali na izvorima koje je promovisao Spasojević su oni Jovana Ćetkovića, *Omladinski pokret u Crnoj Gori* (Podgorica, 1922), potom Novice Šaulića, *Crna Gora* (Beograd, 1924), Ilije Đ. Boškovića, *Tragedija ili propast Crne Gore* (Beograd, 1927), Andrije Popovića, *Spas ili propast Crne Gore* (Beograd, 1928) Svetozara Tomića, *Desetogodišnjica ujedinjenja Srbije i Crne Gore* (Beograd, 1929), te još jedno djelo Jovana Ćetkovića, *Ujedinitelji Crne Gore i Srbije* (Dubrovnik, 1940).

Samo nekoliko istoriografskih radova između dva svjetska rata imalo je izvjestan kritički odnos prema načinu prisajedinjenja Crne Gore Srbiji, detronizaciji crnogorske kraljevske porodice i gušenju crnogorske nezavisnosti. Izdvaja se knjiga Pantelije Jovovića *Crnogorski*

²⁶ Janko Spasojević, *Crna Gora i Srbija*, Podgorica, 2014.

političari, objavljena u Beogradu 1924. godine. U ovoj knjizi Jovović je objedinio neke radove koje je prethodnih godina objavljivao u beogradskim glasilima, u kojima je javnost upoznao sa obimom zločina koji je učinjen u Crnoj Gori 1918. i 1919. godine od strane srpskih okupacionih vlasti. Jovović spominje “*pet hiljada popaljenih crnogorskih domova*”, i piše da je golgota srpske vojske u Prvom svjetskom ratu ništa u odnosu na golgotu koju je Crna Gora i njen narod proživio u ovom periodu. Podsjećanje na zločine koji su učinjeni u Crnoj Gori za vrijeme i nakon ujedinjenja, odnosno prisajedinjenja Srbiji aktuelizovali su i politički predstavnici Crne Gore u Saveznom parlamentu, predstavnici Federalističke stranke. U svojim skupštinskim nastupima oni su podsjećali jugoslovensku javnost na nepravdu koja je učinjena prema Crnoj Gori, a jedan od njih Sekula Drljević svoje govore iz parlamenta objavio je u knjizi *Centralizam ili Federalizam*, koju je izdao 1926. godine.²⁷

Političke okolnosti nakon Drugog svjetskog rata značajno su uticale na odnos istoriografije prema pitanju *Crnogorske 1918. godine*. Već 1945. godine Milovan Đilas u članku o nacionalnom pitanju jasno se određuje prema ovom pitanju i tvrdi da je proces ujedinjenja 1918. godine sproveden mimo važećih pravila. Đilas navodi da je “*početak ujedinjenja sa Srbijom bio prevara*”, a da je cijeli proces organizovan uz novčanu podršku srpske vlade i podršku srpske vojske koja je nadzirala cijeli proces. Đilas se osvrće i na Božićni ustanak podignut 1919. godine, objašnjavajući da su ga organizovali seljaci, zbog čega je taj ustanak “*režim kralja Aleksandra poslije tri-četiri godine ugušio pogromima, ubistvima i teškim robijama*”.²⁸

²⁷ Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije*, tom 1, Podgorica-Cetinje, 2005, 16-40.

²⁸ Milovan Đilas, „O crnogorskom nacionalnom pitanju“, *Borba*, 1.

Prva istraživačka, historiografska studija koja se bavila 1918. godinom pojavila se tek 1962. godine. Bila je to knjiga historičara Dima Vujovića, koji je bio prvi historičar koji je pitanje ujedinjenja problematizovao u širem, društveno-političkom i ekonomskom kontekstu. Za razliku od prethodnika, Vujović ujedinjenje ne posmatra kao izolovan događaj, već se bavi uzrocima i okolnostima koje su mu prethodile, kao i njegovim posljedicama. On je također prvi autor koji je argumentovano, koristeći obilje arhivske građe, analizirao pravnu stranu pitanja ujedinjenja. U tom dijelu on iznosi jednu do tada jere-tičku tezu: da je kompletan pravni proces organizovanja *Podgoričke skupštine* i sprovođenja njenih odluka nelegalan i nelegitiman. Problematicovao je i pitanje tehničke organizacije ove skupštine tvrdeći da je način izbora bio takav da je garantovao pobjedu struje koja se zalagala za bezuslovno ujedinjenje. Vujović ipak nije bio isključiv u svojim tezama, već je pokušao da pronađe neko kompromisno rješenje između onih koji su ovo pitanje posmatrali u crno-bijeloj perspektivi. Vujović ujedinjenje, odnosno prisajedinjenje Srbiji posmatra paralelno sa pitanjem uređenja države. Smatrao je da se pitanje ujedinjenja i državnog uređenja ne može odvojiti, čime je stvorio osnovu da zauzme kompromisno rješenje: „*iako je ujedinjenje nužnost i zakonitost, to ne znači da je i određena konkretna forma ujedinjenja nužna i zakonita*“.²⁹ Pored Vujovića, značajan doprinos u rasvjetljavanju istorijskih kontroverzi vezanih za događaje oko uključivanja Crne Gore u jugoslovensku državu dao je i srpski historičar Dragoljub Živojinović. On je u nekoliko monografija i naučnih članaka (*Crna Gora u borbi za opstanak 1914-1922*, zatim *Italija i Božićna pobuna u Crnoj Gori 1919*, te *Italija i*

maj 1945.

²⁹ Dimo Vujović, *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije*, Titograd, 1962, 16.

Crna Gora 1914-1925) ukazao na domaće i međunarodne okolnosti koje su dovele do gubitka crnogorske državnosti. Živojinović u svojim radovima ipak pokušava na neki način da abolira ulogu Srbije. I pored mnoštva istorijskih izvora koji ukazuju da je srpska Vlada na čelu sa Nikolom Pašićem koordinirala i organizovala cijeli proces priključenja Crne Gore Srbiji, Živojinović tu ulogu marginalizuje. Objašnjava da “*su srpske i jugoslovenske snage u Crnoj Gori bile malobrojne*”, a da je kompletnu situaciju kontrolisala saveznička vojska koju su činile francuske i italijanske vojne trupe. Živojinović je kao i Vujović problematizovao i naučno obradio karakter vlasti kralja Nikole, ističući sve slabosti i nedostatke koji su imali značajnu ulogu u raspletu navedenih okolnosti. U toj analizi Živojinović je podsjetio na političke i diplomatske greške crnogorske vlade i države, kao i veliko nepovjerenje saveznika, za koje je, kako objašnjava autor kralj Nikola, bio “*nepouzdan i neiskren saveznik koji je prokockao i ono malo povjerenja što je imao kod saveznika*”.³⁰

Odnos crnogorske historiografije prema 1918. godini i jednom od prelomnih događaja crnogorskog nacionalnog identiteta, zaokružen je objavljivanjem četvoro-tomne zbirke dokumenata *Skrivana strana istorije* 1997. godine koju je priredio za objavljivanje Šerbo Rastoder. U četiri toma knjige objavljeno je oko 1 800 dokumenata koji daju jasnu sliku o svim događajima neposredno pred održavanje *Podgoričke skupštine*, ali i kasnije tokom Božićnog ustanka, odmetničkih akcija crnogorskih komita i uopšte stanja u Crnoj Gori u periodu od 1918. do 1929. godine. U dijelu crnogorske javnosti objavljivanje ove zbirke dokumenata doživljeno je kao čin crnogorske emancipacije, događaj kojim je crnogorska javnost upoznata sa

³⁰ Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije*, tom 1, Podgorica-Cetinje, 2005, 64-67.

najtraumatičnijim periodom svoje prošlosti. Ova zbirka dokumenata bila je istovremeno i jedna vrsta ukora srpskim i crnogorskim istoričarima koji su i pored relevantnih izvora iz Državnog arhiva Crne Gore gradili pogrešnu sliku o procesima vezanim za 1918. godinu. U zbirci dokumenata osim izvora o okolnostima u kojima se održavala *Podgorička skupština*, objavljen je niz dokumenata koji svjedoče o zločinima srpske vojske prema crnogorskom stanovništvu nakon Božićnog ustanka 1919. godine.

Način na koji se pitanje nacije i nacionalizma pojavlje u crnogorskoj historiografiji uslovljen je specifičnim odnosom crnogorskog društva prema prošlosti. Kolektivna svijest Crnogoraca tokom 18. i 19. vijeka oblikovana je pod uticajem epske tradicije, što se na izvjestan način reflektovalo i na procese u historiografiji. Iako su još krajem 19. vijeka naučno osporeni svi historicizmi i mitomanija koja se pojavljuje u crnogorskoj historiografiji, otklon od romantičarske historiografije desio se tek sredinom 20. vijeka. Sve do sredine 20. vijeka crnogorska historiografija zastupala je tezu o bliskosti crnogorske nacije i njene kulture sa takozvanim srpskim kulturnim prostorom. U pokušaju da definiše novi okvir za tumačenje crnogorskog nacionalnog identiteta, Komunistička partija u Crnoj Gori pokušavala je da afirmiše kompromisno rješenje koje je predstavljalo simbiozu dvije koncepcije u tumačenju crnogorskog nacionalnog pitanja, prve, koja je zastupala tezu da Crnogorci imaju srpski nacionalni identitet, dok je druga afirmisala ideju o nacionalnoj posebnosti Crnogoraca. U takvoj interpretaciji historiografija je dobila političku funkciju, a rasprave o nacionalnom identitetu i uopšte o nacionalnom pitanju, umjesto naučnika, često su vodili političari.

LITERATURA

1. Andrijašević, Živko, *Dinastija Petrović Njegoš*, Cetinje, 2015.
2. Brković, Savo, *O postanku i razvoju crnogorske nacije*, Titograd, 1974.
3. Đilas, Milovan, „O crnogorskom nacionalnom pitanju“, *Borba*, 1. maj 1945.
4. Đurđev, Branislav, *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII vijeku*, Sarajevo, 1953.
5. *Istorijski leksikon Crne Gore*, tom 2, Podgorica, 2006.
6. Kovačević, Branislav, *Đilas heroj-antiheroj*, Podgorica, 2006.
7. Nikičević, Vojislav P., Andrijašević, Živko M., *Istraga poturica: mit ili stvarnost*, Podgorica, 2001.
8. Petrović Njegoš, Vasilije, *Istorija o Crnoj Gori*, Titograd, 1985.
9. Prekić, Adnan, „Prikaz knjige Crogorska vlast i nacionalno pitanje“, *Arhivski zapisi*, br. 2, 2015.
10. Rastoder, Šerbo, *Skrivana strana istorije*, tom 1, Podgorica-Cetinje, 2005.
11. Ruvarac, Ilarion, *MONTENEGRINA prilošci istorije Crne Gore*, Zemun, 1899.
12. Selhanović, Jadranka, *Crnogorska vlast i crnogorsko nacionalno pitanje (dokumenta 1970-1985)*, Podgorica, 2015.
13. Spasojević, Janko, *Crna Gora i Srbija*, Podgorica, 2014.
14. Vujović, Dimo, *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije*, Titograd, 1962.
15. Vujović, Dimo, Strugar, Vlado, Dašić, Miomir, Bojović, Jovan, „Aktuelni trenutak savremene historiografije“, *Istorijski zapisi*, br. 3-4, 1985.

MONTENEGRIN HISTORIOGRAPHY AND NATIONALISM

Summary

The relationship towards the national issue is one of the key challenges of history as a science in Montenegro. Although this scientific issue is not a particularity of Montenegro, circumstances in which critical historiography developed in Montenegro, together with the entire scientific community, point to the specific characteristics in the local treatment of the issue. That is particularly influenced by a specific relationship of the Montenegrin society towards the past, shaped under a strong influence of the tradition. The Montenegrin patriarchal society has formed the memory culture under the influence of the epic tradition, formed during the centuries-old period of liberation struggle. Thus, the epic narratives that in one moment in history represented an important homogenising and motivating factor of the liberation struggle, had become in time a source of historical truth. The way in which the issue of nation and nationalism appear in the Montenegrin historiography is conditioned by a specific relationship of the society towards the past. The collective awareness of Montenegrins during the 18th and 19th century was formed under the influence of the epic tradition, that has, in a certain way, reflected on historiographical processes. Although all historicisms and mythomania were scientifically debunked in the late 19th century, the removal of the romantic historiography took place only in the mid-20th century. Until that period, the Montenegrin historiography advocated the thesis on a close relationship with

the Montenegrin nation and its culture with the Serb cultural space. In an attempt to define a new framework for interpretation of the Montenegrin national identity, the Communist Party in Montenegro tried to affirm a compromise solution that was a symbiosis of the two concepts in interpretation of the Montenegrin national issue. The first represented the thesis that Montenegrins had Serbian national identity, and the second advocated the idea of national particularity of Montenegrins. In such an interpretation, historiography gained a political function, and discussions on the national identity and on national issues in general were frequently led by politicians instead of scientists.

Key words: Montenegro, Serbia, nationalism, historiography, national identity.

SIMBIOTIČKA VEZA ISTORIOGRAFIJE I NACIONALIZMA U POSTSOCIJALISTIČKOJ SRBIJI

Milivoj Bešlin

Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu, Beograd

Dominantna i sveprožimajuća ideološka paradigma politike identiteta ima svoje specifične manifestacije u gotovo svim društvima, a posebno u postsocijalističkim, u kojima je restauracija kapitalizma i politička i ekonomska tranzicija prošla brutalnije i uz znatno povećanje ekonomske i društvene nejednakosti.¹ Nesumnjivo se u ta društva može ubrojati i srbijansko, utemeljeno na nacionalizmu kao jedinoj tradiciji, patrijarhalnosti, autoritarizmu, ali u savremenosti i principima komercijalizacije, monopolizovanog tržišta, korupcije, nejednakih šansi i odsustvu vladavine prava. Svoj izraz društvo opterećeno i ratnim porazom i kolektivnom frustracijom traži u retuširanoj slici prošlosti iz koje je potisnut, marginalizovan ili temeljno reinterpetiran svaki narativ koji vodi u pitanje hegemoni diskurs, jer je novoj paradigmi

¹ Branko Milanović, *Globalna nejednakost: novi pristup za doba globalizacije*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2016.

potrebna i „nova“ prošlost iz koje će da crpi legitimitet.² Glavna uporišna tačka ovog revizionističkog procesa je u istoriografiji, čiji se institucionalni predstavnici najviše ističu u proliferaciji i diseminaciji novih obrazaca. Revizionizam se, međutim, javlja u svim društvenim sferama, u umetnosti, kulturi, obrazovanju, pravu, medijima, jer samo takvim, totalizujućim pristupom omogućava se potpuna transformacija kolektivnog pamćenja.

Prošlost legitimise. Od epohe konstituisanja evropskih nacija u „pogrešnom“ pamćenju istorije tražen je osnov i smisao postojanja identiteta koji je imao intenciju da svojom dominacijom ukine ili marginalizuje sve ostale – nacionalnom identitetu. Legitimacijska osnova na kojoj su intelektualne elite u Evropi 19. veka vršile nacionalnu homogenizaciju bila je prošlost, koja je upotrebljavana, modifikovana u slavni, epski i herojski narativ o neprolaznosti i veličini vlastitog etnikuma. Način na koji je istorija (re)konstruisala nacionalnu prošlost imao je lako prepoznatljivu političko-ideološku funkciju u procesu stvaranja i snažnog samopotvrđivanja nacionalnih država i njima imanentne ideologije. Prošlost koje se trebalo sećati je veličala, glorifikovala i smeštala u „večnost“ vlastitu naciju, jer je istorija zamišljena i razvijana kao instrument evropskih nacionalizama, tj. kao objekat nacionalističkih ideologija. Upravo zbog toga je Erik Hobsbawm napisao da nacionalizam zahteva suviše mnogo verovanja u ono što očigledno nije tako.³ Sledstveno

² Milivoj Bešlin, „Nova istorija za novi identitet“, u: *Potka srpskog identiteta: antizapadnjaštvo, rusofilstvo, nacionalizam*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2016, 133–147.

³ Milivoj Bešlin, „Intelektualni angažman i nacionalizam: prilog kritici jedne simbiotske veze“, u: *Angažman: uvod u studije angažovanosti*, ur. Adriana Zaharijević, Jelena Vasiljević. Novi Sad: Akademska knjiga, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2017, 202–218.

tome, Ernest Renan je tvrdio da je zaboravljanje ili čak pogrešno pamćenje istorije suštinski činilac u konstituisanju svake nacije, dok Džordž Orvel smatra da „svaki nacionalista zadržava verovanje da prošlost može da se promeni“, jer, bezmalo svaka činjenica može da bude „bestidno porečena“.⁴ Ipak, magistralni tokovi velikih evropskih historiografija i ostalih humanističkih disciplina uglavnom su se emancipovali od teškog bremena utilitarizacije nauke u ideološko-političke svrhe. Ali, u perifernim i nedovoljno razvijenim društvima u kojima kritička svest nije nužno i podrazumevajuća karakteristika nauke i gde se još uvek posmatra kao „izdaja nacije“ historiografija je ostala zarobljenica te svoje pragmatične funkcije konstituisanja i homogeniziranja nacionalnog identiteta.

Istorijski revizionizam je važan, čak konstitutivni i utemeljujući aspekt nacionalističkog uticaja u historiografiji. To bi bio jedan od ključeva za razumevanje revizionističkih izazova, jer svaka ideologija, nezavisno od predznaka, unapred zna odgovore na sva pitanja, posebno ona iz prošlosti. Zato je „dijalog“ sa njom istovremeno i nemoguć i oslobađajući. Sve je *a priori* poznato. Za razliku od ideologije – historiografija je nauka. Ona odgovore ne zna unapred, ona za njima traga, pokušavajući da razume i objasni prošlost. Istorija svoje interpretacije ne zasniva na sećanjima; jedna od osnovnih njenih definicija, još od Herodota i Tukidida, podrazumeva – istraživanjem dobijeno znanje. Imajući sve navedeno u vidu, ostaje pitanje kako se u postsocijalističkoj Srbiji u poslednjih četvrt veka u kolektivnom pamćenju ukorenila jedna pervertirana interpretacija prošlosti. Najpre,

⁴ Ернест Ренан, *Шта је нација?* Београд: Српска национална омладина, 1907, 11; Џорџ Орвел, „Белешке о национализму (мај 1945)“, *Исидоријана: књижевни зборник* 12–14 (2003/2008): 205–207.

frekventnije manifestovanje istorijsko-revizionističkih tendencija u srpskom društvu javlja se još u toku druge polovine osamdesetih godina 20. veka, a do svog punog izražaja dolazi nakon 1990. godine. Prećutkivanje i difamiranje vlastitog antifašističkog pokreta, promene u udžbenicima i nastavnim programima, rušenje i sistematska nebriga o spomenicima NOB-a, uklanjanje tragova antifašističke tradicije iz javnog prostora, masovna preimenovanja imena ulica i trgova (samo u Beogradu preko 900 imena), ukidanje praznika itd. ne svedoče o prošlosti, nego prevashodno o sadašnjosti – čega jedno društvo iz bogate i složene istorije želi i hoće da se seća, zavisno od vrednosne orijentacije koju namerava da neguje.⁵ Trebalo bi pomenuti i poražavajuću činjenicu da je Srbija jedina država na postjugoslovenskom prostoru koja ne obeležava nijedan datum iz svoje antifašističke prošlosti. Da nije reč o negativnoj društvenoj pojavi, mogla bi se pohvaliti dosledna sistematičnost u primeni metoda *damnatio memoriae*.⁶

Ipak, najteže konsekvence plime istorijskorevizionističke orijentacije podnela je sama istorijska nauka, urušavanjem vlastitih temelja i istraživačko-kritičkih metoda. Ubrzo nakon nestanka i socijalizma i Jugoslavije prećutkivana je i potiskivana, a zatim uveliko preinačena njihova istorija. Ipak, magistralni tokovi u jednom društvu i istoriografiji nisu nužno i jedini. Zato je neophodna izgradnja svesti o prošlim zbivanjima kao fundamental-

⁵ Срђан Радовић, „Политике и контраполитике идентитета и простора: случајеви са београдских улица након 2000. године“, *Гласник Етнографског института* LIX/2 (2011): 99–111.

⁶ Milivoj Bešlin, „Rehabilitacija na Dan pobede – između oklevetavnog antifašizma i rehabilitacije kolaboracionizma“, u: *Rehabilitacija: uzroci i posledice*, ur. Stanko Šušnjar. Novi Sad: Udruženje antifašista Novog Sada, 2015, 51–56.

nom području interpretativnih rasprava u cilju sprečavanja i petrifikovanja konsenzualne slike prošlosti koja teži da niveliše sve protivrečnosti, eliminiše svaku pluralnost i selektivno odbaci vrednosti koje nisu u duhu nove paradigme.⁷ Najcelishodniji metod za prevazilaženje naznačene situacije je insistiranje na multiperspektivnosti i metodološki nespornim principima u pristupanju proučavanja prošlosti i kritičko ukazivanje na sva njena ideološka iskrivljavanja i zloupotrebe. Revizionistički izazov historiografskoj metodologiji poslednjih dve i po decenije prerastao je u sistematsku pojavu, postavši opšte mesto pseudoistraživanja i ideološki motivisanom ocenjivanju istorijskih zbivanja u Srbiji i Jugoslaviji u proteklim decenijama, pre svega u toku Drugog svetskog rata (ali ne samo i isključivo tada). Istorijski revizionizam, kako ga definiše Todor Kuljić, predstavlja „preradu prošlosti nošenu jasnim ili prikrivenim namerama pravdanja užih nacionalnih ili političkih ciljeva“.⁸ Drugim rečima, u slučaju istorijskog revizionizma na delu je ne samo prevrednovanje, tj. novo ili modifikovano tumačenje prošlosti, već neposredna prerada (falsifikovanje, izostavljanje, izvrtanje itd.) istorijskih činjenica i izvođenje odgovarajućih objašnjenja, koja imaju krajnje utilitarnu vrednost u određenom ideološkom kontekstu. Istorijski revizionizam u tom smislu predstavlja jednu političku utilitariza-

⁷ O ideološkim osnovama i pravcima u procesu relativizacije i falsifikovanja prošlosti Jugoslavije, vidi: Srđan Milošević, „Relativizacija i revizija: još jednom o značenju pojma antifašizam i njegovoj savremenoj (zlo)upotrebi u Srbiji“, u: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam: (zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije*, ur. Milo Petrović. Beograd: Udruženje „Španski borci 1936–1939“: Fakultet političkih nauka, 2014, 129–142.

⁸ Todor Kuljić, „Istoriografski revizionizam u poslesocijalističkim režimima“, u: Todor Kuljić, Olivera Milosavljević, Olga Manojlović Pintar, *Balkanski rašomon: istorijsko i literarno viđenje raspada SFRJ*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002, 9.

ciju naučnog istraživanja prošlosti i nalaza koji su iz nje-
ga proizašli.⁹ Istorijski revizionizam, kao deo šireg pojma
kulture sećanja, i kao sasvim nedvosmislena paradigma
upotrebe prošlosti, predstavlja jasan odraz političke kul-
ture u jednom društvu, odnosno govori o dominantnim
političkim vrednostima u njemu.¹⁰

U tranzicionoj i postsocijalističkoj Srbiji najza-
stupljeniji period političke upotrebe prošlosti u naciona-
lističke svrhe je Drugi svetski rat, a najistureniji objekat
istorijsko-revizionističke politike je, izvan svake sumnje,
četnički pokret. Uprkos dobre izvorne osnove, upravo
pitanje ideologije, prakse, karaktera i motiva delovanja
četničkog pokreta tokom Drugog svetskog rata do da-
nas predstavljaju prvorazrednu tačku razlaza ne samo
u srpskoj historiografiji nego i u društvu. Četnički pokret
je proučavan decenijama u jugoslovenskoj i u svetskoj
istoriografiji kao subjekt ratne istorije, a pre tri deceni-
je navedena tema postaje i objekat revizionističke politike
u srpskoj historiografiji, publicistici, društvu.¹¹ Istorijski
objašnjeni i proučeni procesi konstrukcije identiteta i iz-

⁹ O istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru videti
zbornike: *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije: zbornik ra-
dova*, ur. Vera Katz. Sarajevo: Institut za istoriju, 2007. *Politička upo-
treba prošlosti: istorijski revizionizam na postjugoslovenskom prostoru*,
ur. Momir Samardžić, Milivoj Bešlin, Srđan Milošević. Novi Sad: Alter-
nativna kulturna organizacija, 2013. *Preispitivanje prošlosti i istorijski
revizionizam: (zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog
svetskog rata na prostoru Jugoslavije*, ur. Milo Petrović. Beograd: Udru-
ženje „Španski borci 1936–1939“: Fakultet političkih nauka, 2014.

¹⁰ Todor Kuljić, *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlo-
sti*. Beograd: Čigoja štampa, 2006, 7.

¹¹ Raspoloživa istorijska građa o delovanju četničkog pokreta u Dru-
gom svetskom ratu objavljena je najpre u *Zbornicima NOR-a*, koje je
sukcesivno, tokom pedesetih godina XX veka, izdavao Vojno-istorij-
ski institut. Celovit korpus građe o četnicima sa izvorima nemačke,
britanske, američke i dr. provenijencije uz kompletnu arhivu samog

mišljanja tradicije poprimili su na primeru utilitarizacije istorije četničkog pokreta u Srbiji sasvim vulgarizovanu i ogoljenu formu. Erik Hobsbaum je uočio da je „istorija sirov materijal za nacionalističke, etničke (...) ideologije“, jer prošlost je bitan, čak „suštinski elemenat za ove ideologije“, dajući mitološku osnovu u procesu jačanja kolektivne nacionalne kohezije, s obzirom na to da prošlost legitimizuje, pružajući „veličanstvenu pozadinu za sadašnjost“.¹² Zbog toga bi Hobsbaumovu tezu da nacionalizam zahteva suviše mnogo verovanja u ono što očigledno nije tako na navedenoj paradigmi trebalo shvatiti doslovno.

Nakon napada sila Osovine na Jugoslaviju (1941), brzog vojnog poraza i okupatorskog komadanja zemlje grupa oficira vojske Kraljevine Jugoslavije odbila je da prizna kapitulaciju i okupila se na visoravni Ravna gora u zapadnoj Srbiji, na obroncima planine Suvobor. Sredinom maja oni su izabrali pukovnika Dragoljuba Mihailovića za komandanta; prvobitno su se nazivali *Četnički odredi Jugoslovenske vojske*, zatim *Vojno-četnički odredi*, a nakon uspostavljanja veze sa jugoslovenskom Vladom u Londonu i zvaničnog priznanja koje od nje dobijaju sredinom novembra 1941. bivaju preimenovani u *Jugoslovensku vojsku u otadžbini*. Nastali kao antiokupatorski pokret, četnici u leto 1941. sadejstvuju sa partizanima u borbama protiv nemačkih trupa. Međutim, zbog jačanja partizanskog pokreta, nacionalizma i sve radikalnijeg antikomunizma vođstvo četničkog pokreta tokom oktobra

četničkog pokreta isti izdavač je objavio u Beogradu između 1981. i 1985. u četiri knjige četrnaestog toma pod nazivom: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*.

¹² Erik Hobsbaum, *Nacije i nacionalizam od 1780: program, mit, stvarnost*. Beograd: Filip Višnjić, 1996, 212. Isti, „Uvod: kako se tradicije izmišljaju“, u: *Izmišljanje tradicije*, ur. Erik Hobsbaum, Terens Rejndžer. Beograd: Biblioteka XX vek, 2002, 22.

1941. stupa u komunikaciju sa nemačkim okupacionim vlastima, tražeći od njih oružje za borbu protiv Narodnooslobodilačkog pokreta, koja je sistematski poveljena poslednjeg dana oktobra 1941. godine. Od tada četnici su partizane do kraja rata 1945. percipirali kao svoje ključne ideološke, političke i vojne neprijatelje, tražeći u svima saveznike u svojoj beskompromisnoj oružanoj borbi protiv NOVJ. Neprijateljstvo prema partizanima i težnja za stvaranjem velike, etnički čiste srpske države, u nominalnom jugoslovenskom okviru, biće jedine konstante u ideologiji i empiriji četničkog pokreta 1941–1945. godine. U ratu u kome su objektivno postojale samo dve strane navedeni motivi i istorijska realnost će ih odvesti u najdirektniju kolaboraciju. Specifikum četničkog pokreta u odnosu na ostale kolaboracionističke snage u Jugoslaviji bio je u tome što su svoje ciljeve i težnje o restrukturiranoj Jugoslaviji i mestu i ulozi srpskog naroda u njoj sve do 1944. vezivali uz pobjedu anglo-američkih saveznika, dok su se deklarirani kvislinzi uzdali u pobjedu Nemačkog rajha. Nije to bio jedini nepomirljivi *contradictio in adjecto* u ideologiji i praksi Mihailovićevih četnika. Njihova ambivalentnost je pokušala da pomiri i druge nepomirljive elemente: retorički patriotizam i kolaboraciju, tj. izdaju zemlje; proklamovanu težnju za „spasavanjem naroda“ i masovne pokolje tog istog naroda; drakonske kazne radi uspostavljanja vojničke discipline i njeno potpuno odsustvo na terenu; retoričko nazivanje predstavnika Antihitlerovske koalicije saveznicima, uz istovremenu najdirektniju saradnju sa snagama sila Osovine; nominalno prihvatanje jugoslovenskog programa uz istovremeno odbacivanje Jugoslavije kroz ekstremni srpski nacionalizam i težnju za planskim uništenjem ili kolektivnim „kažnjavanjem“ drugih jugoslovenskih naroda; načelnu odbranu predratnog poretka i žestoke kri-

tike državnog i društvenog uređenja Kraljevine Jugoslavije uz planove o njenom radikalnom prestrukturiranju; najoštrije osude Nedića i Ljotića uz sinhronu saradnju s njima u borbi protiv partizana; jesenje pregovore sa partizanima (1941) o zajedničkim akcijama protiv Nemaca i istovremeno traženje oružja od Nemaca za borbu protiv partizana; insistiranje na vojnom karakteru pokreta uz istovremenu težnju da se igra prevashodno politička uloga; ultradesničarsku ideološku koncepciju tokom većeg dela rata sa pokušajem pseudolevičarske preorijentacije u selu Ba 1944. itd.¹⁵ Upotrebom, manipulacijom i neobjektivnim tumačenjem istorijskih fakata navedene kontradiktornosti i nedoslednosti su rodno mesto revizionističkih lutanja u pokušaju reinterpretacije istorije Drugog svetskog rata u Jugoslaviji i rehabilitacije četničkog pokreta, njihovog komandanta i prevashodno ideoloških postulata na kojima se temeljio. Nezavisno od toga da li je četnička saradnja sa nemačkim, italijanskim i bugarskim okupatorima, kao i Nedićevim aparatom, bila deo strategije ili samo taktika, istorijske činjenice i izvori koji svedoče o vremenu Drugog svetskog rata u Jugoslaviji su nedvosmisleni, a historiografski rezultati brojnih jugoslovenskih i inostranih istoričara vrlo akribično utemeljeni u arhivskoj građi. Branko Petranović je te rezultate minuciozno sažeo: „...bez obzira na motivacije i taktičke poteze i strateške zamisli – Mihailović je glava četničke kontrarevolucije, nosilac kolaboracije u uslovima okupirane zemlje, zakleti antikomunista, tumač drugačije nacionalne politike, jedan od protagonista nacionalne izdaje u heterogenom frontu kolaboracionističkih

¹⁵ Milivoj Bešlin, „Četnički pokret Draže Mihailovića – najfrekventniji objekat istorijskog revizionizma u Srbiji”, u: *Politička upotreba prošlosti: istorijski revizionizam na postjugoslovenskom prostoru*, ur. Momir Samardžić, Milivoj Bešlin, Srđan Milošević. Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija, 2013, 83–141.

snaga uslovljene pokušajima da spasi društveni sistem svoje klase, povrati monarhiju i učvrsti primat srpskog građanstva u Jugoslaviji.¹⁴ Obrazlažući dalje, on piše da Mihailović uspostavlja veze sa kvislinškom upravom Milana Aćimovića već u maju 1941, da je sporazum četnika i Nedića zaključen u septembru iste godine, a novembra 1941. Mihailović u Divcima pregovara sa nemačkim oficirima tražeći oružje za borbu protiv zajedničkog neprijatelja – partizana. Već od 1942. Mihailović legalizuje deo jedinica u Nedićevim formacijama, podstiče i odobrava kolaboraciju, uz upozorenja da se ne otkriva njegova uloga. Kako je rat odmicao, intenzitet i opseg kolaboracije se širio. Tako su 1943. na Neretvi četnici u prvom redu kolaboracije, a u četničkim štabovima se toleriše prisustvo nemačkih oficira.¹⁵

Ipak, u srpskoj istoriografiji već od polovine osamdesetih godina 20. veka, sinhrono sa jačanjem nacionalističke ideologije, dolazi do remitologizacije istorijske svesti, što uzrokuje generisanje revizionističkog talasa sa idejom radikalne reinterpetacije mesta i uloge četnika u istoriji Drugog svetskog rata u Jugoslaviji. Delegitimacijom vladajuće komunističke paradigme, utemeljene na antifašističkom vrednosnom konsenzusu, slabila je i slika ratne prošlosti koju je determinisala istoriografija koja je prihvatala ideološki okvir vladajućih struktura. Interpretativni narativi četnika bili su zasnovani na dokumentarno proverljivim faktima, ali često prikazivani simplifikovanim i hermetičnim ideološkim vokabularom.

¹⁴ Branko Petranović, „Fetišizam izvora i stvarnost“, u: *Metodologija savremene istorije: saopštenja sa Okruglog stola, održanog 17. i 18. decembra 1985. godine u Beogradu*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1987, 74; Isti, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji 1941–1945*, 1–2. Beograd: Rad, 1983.

¹⁵ Branko Petranović, „Fetišizam izvora i stvarnost“, 72–73.

Knjiga Veselina Đuretića *Saveznici i jugoslovenska ratna drama* prva je odstupila od antifašističkog konsenzusa u tumačenju istorije Drugog svetskog rata u Jugoslaviji, usvajajući nacionalizam kao ključni vrednosni orijentir u interpretaciji ratne tematike.¹⁶ Sam Đuretić u svojoj knjizi ne donosi značajnije epistemološke pomake, jer nije izneo nove činjenice ili inoviran metodološko-istraživački postupak.¹⁷ Negov revizionistički postupak je svodiv na inkorporiranje poznatih činjenica u novi ideološki koncept – srpskog nacionalizma u nastupanju. Upravo će ovo biti naznačavanje puta kojim će krenuti njegovi revizionistički nastavljači. U tom smislu potonji srpski revizionizam će biti razrađivanje, reprodukovanje i u izvesnoj meri nadograđivanje Đuretićevih teza. Bez značajnije nove heuristike, trebalo je izvršiti potpuno novu interpretaciju i relativizaciju problematike anti-fašističke borbe kao jedinog kriterijuma u oceni karaktera i aktera Drugog svetskog rata u Jugoslaviji. Teza o „čuvanju biološke supstance“, kao vodeće opravdanje kolaboracije, izneta u Đuretićevoj knjizi, postaće važan i vrlo frekventan narativ srpskog akademskog revizionizma. On još uvek ne negira četničku kolaboraciju, što će činiti potonje generacije revizionista, već samo nalazi mnoštvo razloga za opravdavanje te istorijske činjenice, videći u njoj prvi put u jugoslovenskoj istoriografiji i potrebu i vrlinu. Đuretić se veoma potrudio da pronađe što više eufemizama za četničku kolaboraciju sa fašizmom.

¹⁶ Veselin Đuretić, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, I–II. Beograd: Balkanološki institut SANU, 1985.

¹⁷ Knjiga *Saveznici i jugoslovenska ratna drama* podstakla je brojne polemike u jugoslovenskoj istoriografiji. U oktobru 1985. održan je okrugli sto o navedenoj knjizi. U Beogradu je 17. i 18. decembra 1985. istim povodom organizovan naučni skup, nakon kojeg je izašao Zbornik radova *Metodologija savremene istorije*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1987.

Neke od formulacija koje je potonji historiografski revizionizam usvojio su: „egzistencijalna dijalektika“, „srpska samoodbrambena dijalektika“, „nacionalni realizam“, „nacionalno manevrisanje“, „modus vivendi s okupatorom“, „egzistencijalna motivacija kolaboracionizma“.¹⁸ Ipak, ne objašnjava kako se egzistencijalni argument kolaboracije uklapa u masovne četničke pokolje nesrba, ali i stanovništva okupirane Srbije, kao i jasno iskazane intencije ka fizičkom iskorenjivanju pripadnika partizanskog pokreta.¹⁹

Povodom spornih teza u Đuretićevoj knjizi u *Republičkoj zajednici nauke* u Beogradu 30. oktobra 1985. održan je skup na kome su pored urednika i recenzenata izdanja o knjizi kritički govorili istoričari Branko Petranović i Venceslav Glišić. Autorizovane beleške sa ovog razgovora tokom januara 1986. objavila je beogradska *Politika*.²⁰ Posebno sporan segment knjige za Petranovića je nekritičko preuzimanje i prihvatanje emigrantskih teza i tumačenja o stanju u Jugoslaviji za vreme Drugog svetskog rata. Negirajući bilo kakav epistemološki značaj Đuretićeve studije, Petranović je rekao da navedena knjiga „impresionira nestručnjake, pa i stručnjake koji se pobliže ne bave periodom rata i revolucije, količinom izvora i njihovim kvalitetom. Istine radi, potrebno je reći da iskorišćena građa ne menja dosadašnja znanja o pojavama koje su bile predmet obrade u historiografiji. Menja se značenje nekih činjenica i konceptualni okvir...“²¹ Đuretićevo svođenje oslobodilačkog karaktera partizanskog

¹⁸ Veselin Đuretić, „Saveznici i jugoslovenska ratna drama“, I-7, 30, 11, 135, 157, 160, 230; II-214.

¹⁹ Vid. Milan Radanović, *Kazna i zločin. Snage kolaboracije u Srbiji*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2015.

²⁰ „Ideološke projekcije i stvarnost“, *Politika*, 11. 1. 1986, 12.

²¹ „Fama o antifašizmu četnika“, *Politika*, 12. 1. 1986, 10.

pokreta na taktiku i faktičko negiranje značaja antifašističke borbe kao strategije jugoslovenskih komunista Petranović je tumačio nerazumevanjem jugoslovenske ratne konstelacije. Najzad, Branko Petranović je osporavao i Đuretićevu tezu o građanskom ratu između četnika i partizana, posebno u uslovima kada je jedna od strana u tom sukobu bila u funkciji okupacionih snaga.²²

Uz Petranovića, jedno od najkonzistentnijih i najposežnijih pobijanja Đuretićevih teza napisao je istoričar Ljubo Boban u tekstu "Srpska ratna drama Veselina Đuretića".²³ Boban je u svojoj studiji doveo u pitanje gotovo sve noseće stubove konstrukcije Đuretićevog revizionizma, a ponajpre interpretaciju o četnicima kao antifašističkom pokretu. Polazeći od argumenta da sve ono što nije fašizam ne mora samim tim biti i antifašizam, Boban tvrdi da antifašizam podrazumeva sistematsku konceptijsku negaciju fašizma, ali i čitav ideološko-politički sistem protivan fašističkom, uključivši i njegovu negaciju. Ta negacija, prema Bobanu, može da proističe iz klasne osnove, dakle, protivljenje fašizmu sa revolucionarnih pozicija, ali i sa pozicija građanskog liberalizma. Ipak, takva negacija „mora proizlaziti iz programatskih, doktrinarnih, ideološko-političkih osnova“, što kod četničkog pokreta, kao izrazito konzervativne i reakcionarne alternative, nikako nije mogao biti slučaj. U ideološkom determinisanju četnika, smatra Ljubo Bo-

²² O karakteru rata u Jugoslaviji i dilemi oslobodilački ili građanski, Boro Krivokapić: „Nema građanskog rata u prisustvu – okupatora (1941–45)“. Боро Кривокапић, *Бес/коначни Тито*. Београд: Новости, 2006, 298.

²³ Ljubo Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije: dokumentima i polemikom o temama iz novije povijesti Jugoslavije*. Zagreb: Školska knjiga, 1989, 399–442.

ban, može biti reči najdalje o „ne-fašističkom pokretu“.²⁴ Ako bi se kao drugi kriterijum posmatralo „borbeno razvrstavanje“, nedvosmisleno je da četnički pokret ni u tom slučaju ne može pretendovati na atribut antifašističkog. Dakle, „ni po doktrinarnom ideološko-političkom načelu, ni po borbenom razvrstavanju koje je primarno bilo na strani okupatora“ četnici nisu mogli biti uvršteni u red antifašista ni interpretirani kao antifašistički pokret, smatrao je Ljubo Boban.²⁵

Jedan od principa kritičke istoriografije koji predstavlja jasno prepoznatljivu i široko prihvaćenu metodološku osnovu istorijske nauke je shvatanje po kojem u istraživanju prošlosti nije moguće postojanje konačnih istina, nepromenljivih, jednom datih i zauvek važećih iskaza i interpretacija. Iz tog razloga se i može reći da permanentno preispitivanje utvrđenih spoznaja i interpretacija predstavlja jednu od podrazumevajućih pojava u naučnom bavljenju događajima i procesima u prošlosti. Međutim, to istovremeno ne znači da je svako tumačenje i (pre)vrednovanje istorijskih zbivanja jednako značajno ili vredno, odnosno da bi ga na jednak način trebalo tretirati, budući da su objašnjenja istorijskih procesa i fenomena vrlo često determinisana i faktorima koji su sa one strane naučnih metoda, jer shvatanje prošlosti ima „političke i etičke konsekvence u sadašnjosti“.²⁶ Uprkos svih faktora koji idu u prilog relativizaciji pojma istorijske istine, postmodernističkim ili kontrafaktualnim izazovima sa kojima se struka suočava, stajne tačke zanata istoričara su nesporne. Istoriografija se ne može smatrati naučnom disciplinom ako ne počiva na izvorima i ako se

²⁴ *Ibid*, 406.

²⁵ *Ibid*, 407.

²⁶ Srđa Pavlović, „Disciplinovanje sećanja“, *Matica* 41-42 (2010): 47-78.

ne koristi kritikom izvora prema utvrđenim metodama, što znači da je istoričar u svom radu ograničen najmanje dvema determinantama – istorijskim izvorima i iz njih proisteklim činjenicama stavljenim u odgovarajući kontekst. Iz toga proizlazi da naučna objektivnost istoričara obavezuje da interpretacija nužno mora da proizlazi iz analitičke obrade raspoloživih izvora, odnosno relevantne dokumentarne građe.

Međutim, (ne)postojanje dokumenata u novije vreme nije garancija poštovanja historiografskog metoda. Čak i dokumenti mogu biti „kontrafaktualno“ tumačeni. Jedna od najistaknutijih i vrlo paradigmatičnih tačaka sporenja jeste narativ o pojedinim izvorima četničkog pokreta kao „komunističkim falsifikatima“. Verovatno najpoznatiji spor istoričara na tu temu proizvela je *Instrukcija* Draže Mihailovića od 20. decembra 1941. upućena komandantima na terenu Đorđu Lašiću i Pavlu Đurišiću. U dokumentu Mihailović piše o ciljevima četničkih odreda, navodeći kao jedan od ključnih stvaranje etnički čiste „velike Srbije“ unutar Jugoslavije. Posebno sporan deo *Instrukcije* ukazuje na genocidne intencije prema muslimanskom i albanskom stanovništvu, jer Mihailović kaže: „Stvoriti neposredne zajedničke granice između Srbije i Crne Gore, kao i Srbije i Slovenačke čišćenjem Sandžaka od Muslimanskog življa i Bosne od Muslimanskog i Hrvatskog življa.“ I dalje: „Jednim delom snaga dejstvovati iz doline Lima pravcem Bijelo Polje – Sjenica sa zadatkom očistiti Pešter od Muslimanskog i Arnautskog življa (...) Delom snaga dejstvovati pravcem preko Čakora ka Metohiji sa zadatkom da se na tome pravcu očisti teritorija od Arnauta, kao i da se presretnu oni koji će biti gonjeni iz Peštera – Sandžaka.“²⁷ Imajući navedeni

²⁷ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, XIV/1. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1981, 93–100.

sadržaj u vidu, ne čudi što je sam Mihailović na suđenju negirao autorstvo ovog dokumenta, ali i što su istoričari koji su inklinirali četničkom pokretu ovu naredbu proglasili za komunistički falsifikat, nastao nakon rata. Uz to, ovaj dokument je važna paradigma kako funkcioniše revizionistička praksa kroz *modus operandi* ignorisanja i prećutkivanja rezultata postignutih korišćenjem metodoloških postupaka kritičke historiografije.

Instrukcija je prvi put objavljena u *Zborniku NOR-a*, tom III, knjiga 1, u Beogradu 1953, uz objašnjenje da je reč o kopiji autentičnog dokumenta i da je prepis overio Pavle Đurišić. Dokument je preštampan u proširenoj ediciji iste publikacije 1981. godine. Takođe je objavljen u *Izabranim ratnim spisima* Draže Mihailovića, koje su 1998. priredili M. Vesović, K. Nikolić i B. Dimitrijević. Priređivači odabranih izvora iz 1998. dokument su ocenili kao falsifikat fabrikovan sa namerom da Mihailovića prikaže kao „čoveka koji planira genocid protiv muslimana, Hrvata, Albanaca i nacionalnih manjina uopšte. Na drugom mestu, trebalo je okriviti srpske nacionaliste za izbijanje građanskog rata u Crnoj Gori...“ Dokument se osporava i zbog Mihailovićevog pominjanja Kine kao članice Antihitlerovske koalicije. Takođe, kritikom izvora, navedeni istoričari tvrde i da je dokument datiran u vreme kada se Mihailović krio od nemačkih potera, pa „nije mogao da napiše niti da pošalje svojim komandantima u Crnu Goru“ navedeni dokument.²⁸ „To se takođe vidi i u brojevima depeša koje su poslate u tom periodu i gde se jasno uočava prekid između 6. decembra i čini mi se 7. januara 1942. godine“, svedočio je istoričar Bojan Dimitrijević pred Okružnim sudom u Beogradu u

²⁸ Драгољуб М. Михаиловић, *Рат и мир Генерала: изабрани ратни списи*, 2, прир. Милан Весовић, Коста Николић, Бојан Димитријевић. Београд: Српска реч, 1998, 359–363.

postupku rehabilitacije Mihailovića. Prema njegovom mišljenju, navedeni dokument se osporava i zbog toga što se Mihailović potpisao činom generala, a prema Dimitrijeviću, on „u tom trenutku nije znao da je bio unapređen“.²⁹ Uz navedene pretpostavke, jedan od argumenata osporavatelja ovog dokumenta je i Mihailovićevo poricanje autorstva na suđenju u Beogradu 1946. iako bi njegovo negiranje pred sudskim većem za historiografiju moralo da bude irelevantno, jer kao optuženi, braneci se od najtežih optužbi, nije bio u obavezi da govori istinu. Minucioznom unutrašnjom kritikom izvora, odnosno analizom sadržaja teksta, jasno je da je on u kongruenciji sa ideologijom, praksom i drugim programskim aktima četničkog pokreta u tom periodu. Dovoljno je pogledati depeše o masovnim pokoljima muslimanskog stanovništva koje je Pavle Đurišić slao svome komandantu Mihailoviću, posebno krajem 1942. i početkom 1943, pa videti da je na delu bila primena doktrine naložene u *Instrukciji* od 20. decembra 1941. godine.³⁰

Međutim, najdirektniju destrukciju narativa o falsifikatu uradio je istoričar Milan Terzić. Naime, on je u Arhivu Vojnoistorijskog instituta (ali ne u fondu „Četnička arhiva“, pošto ne pripada korpusu građe čiji je tvorac četnički pokret) pronašao dokument u kome jugoslovenski obaveštajni oficir major Perić iz Istanbula 15. maja 1942. javlja: „Iz pouzdanog izvora. Italijani u Albaniji uhvatili jednog kurira generala Mihailovića. U pismu koje je nađeno stoji: 1. Da đeneral Mihailović određuje za ko-

²⁹ Bojan B. Dimitrijević, „Svedočenje o suđenju i spornoj kolaboraciji Đenerala Mihailovića“, *Istorija 20. veka 2* (2012): 190–191.

³⁰ Vid. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, XIV/2. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1983. Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Genocid nad Muslimanima 1941-1945*. Sarajevo: Svjetlost, 1990.

mandanta svih četnika u Crnoj Gori, majora Đorđa Lašića. 2. Za komandanta svih četnika u dolini Lima kapetana I klase Pavla Đurišića. 3. Da se svaka akcija zaustavi dok ne dođe pravi moment...“ Dalje, Terzić navodi da je prema još jednom pronađenom dokumentu od 8. jula 1942. Perić uz redovni izveštaj svojoj Vrhovnoj komandi dostavio i sadržaj jednog dokumenta za koji je napisao da je uhvaćen kod Mihailovićevoeg četnika i da je zatim štampan u albanskim novinama *Timori*. Reč je o identičnom dokumentu sa instrukcijama Lašiću i Đurišiću. U svom radu Terzić je uz *Instrukciju* objavio i tekst objavljen u albanskom listu, koji je jugoslovenski obaveštajni oficir dostavio Vrhovnoj komandi. Terzićev zaključak je da je reč o istom dokumentu, „čime se opovrgava tvrdnja o falsifikatu“.³¹ Time je istorijska nauka, koristeći svoje metodološke principe u kritici izvora, dokazala autentičnost Mihailovićeve *Instrukcije* od 20. decembra 1941. Ipak, deo akademske istoriografije je u svojim radovima, ali i u javnosti, kao i pred sudskim instancama nastavio da reprodukuje narativ o posleratnom komunističkom falsifikatu. Ideologija srpskog nacionalizma, kao društveni kontinuitet, nastavila je da reprodukuje revizionistički narativ za koji želi da veruje da je tačan, nasuprot onome za koji je naučno potvrđeno da je tačan.

Pored revizionističkih tendencija prisutnih od osamdesetih godina 20. veka, u savremenoj srpskoj nacionalističkoj istoriografiji trend kontrafaktualne istorije legitimisan je i popularizovan preko feljtona u jednom beogradskom nedeljniku, iz koga su istoričari Predrag Marković i Čedomir Antić napravili knjigu, razmatrajući između ostalog „šta bi bilo kad bi bilo“ da su Srbi pobe-

³¹ Milan Terzić, „Falsifikat ili ne? Instrukcija Draže Mihailovića od 20. decembra 1941. Đorđu Lašiću i Pavlu Đurišiću“, *Vojno-istorijski glasnik* 1-2 (2004): 209-214.

dili na Kosovu, da li bi bilo Srba da nije bilo Svetog Save, kako bi izgledala istorija da se nije desio 27. mart 1941. ili da je Tito poginuo na Sutjesci...³² Ubrzo po izlasku knjige pojavile su se i prve kritike ovog nenaučnog pristupa: „Epistemološka podvala sa sintagmom kontrafaktualna istorija leži u banalnoj činjenici da tu zapravo i nije reč o istoriji, već o njenom krivotvorenju sa ciljem ideološke manipulacije.“³³ Pisanjem „istorije“ sa izvrnutim činjenicama, ocenjeno je u kritičkom osvrtu, autori su teško zloupotrebili svoj naučni i nastavni autoritet, jer su umesto razjašnjavanja spornih pitanja iz prošlosti bežali u imaginaciju sa jasnim ideološkim motivima. Ovakvim postupkom relativizovana je istorijska nauka, negiran njen metod, ona je svedena na pitanje maštovitosti naratora, jer svako ima pravo na svoju istinu, čime se na najbolji mogući način dao podstrek revizionističkoj najezdi u srpskoj, ali i u drugim istočnoevropskim istoriografijama.³⁴ O uzaludnosti kontrafaktualnog „metoda“ govori i zdravorazumsko poimanje – kada se u prošlosti „promeni“ jedan parametar ili krivotvori i preinači jedna činjenica, nikada neće svi drugi parametri ostati nepromenjeni, već se pod uticajem te promene menjaju i ostali elementi, tako da svako dalje predviđanje i anticipacija postaju besmisleni. Zbog toga je svaki pokušaj uspostavljanja kontingencije u prošlim zbivanjima osuđen na neuspeh i sveden kao izlišno poigravanje, čak i kada ga čine uticajni zapadni istoričari poput Nila Fergusona.³⁵

³² Predrag J. Marković, Čedomir Antić, *Alternativna istorija Srbije*. Beograd: Nedeljnik, 2016.

³³ Jelena Lalatović, „Alternativna istorija“, *Reč: časopis za kulturu, književnost i društvena pitanja* 86/32 (2016): 249–258.

³⁴ *Ibid.*

³⁵ Niall Ferguson, *Virtual History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

Ipak, u pionirskom slučaju srpske (para)istoriografije nije reč samo o zabavi i poigravanju, već o koncepcijski jasno profilisanoj prozi s ciljem nacionalističke homogenizacije i retradicionalizacije srpskog društva konstituisanjem, tj. konstruisanjem poželjne slike prošlosti u cilju ideološkog preoblikovanja. Ne bi trebalo zanemariti ni kolateralno – relativizaciju istoriografskog metoda i razaranje samih temelja kritičke istoriografije, kao destruktivnoj tendenciji aktuelizovanoj pod uticajem dominantne ideološke matrice u Srbiji od kraja osamdesetih godina prošlog veka.³⁶

Posle postmodernističkih i kontrafaktualnih izazova istoriografija u svetu je suočena, kao i ostale grane društveno-humanističke misli, sa pojmom *postistine*. U slučaju istoriografskih interpretacija primarno je ono u šta neko veruje da se desilo u prošlosti ili ono što bi neko želeo da se desilo, a ne ono što nam objektivna istorijska interpretacija sugeriše. Time se opasnosti za istoriografski metod progresivno uvećavaju, jer sinkretizam *kontrafaktualne istorije* i trenda *postistine* može dovesti do teških posledica u kojima metod, naučna kritika, heuristika ili činjenice više nemaju nikakvu relevantnost. Ipak, srpska istoriografija je u tu nenaučnu konstelaciju zakoračila autohtono i mimo globalnih trendova još pre tri decenije pod uticajem nadirućeg, novopronađenog ideološkog obrasca koji je prožeo društvo – nacionalizma.

Polazeći od definicije istorijskog revizionizma kao „nedovoljno naučno utemeljenog (ili sasvim neutemeljenog) menjanja pogleda na prošlost“,³⁷ odnosno (re)inter-

³⁶ Vidi: *Istorija i sećanje: studije istorijske svesti*, ur. Olga Manojlović Pintar. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2006.

³⁷ Srđan Milošević, „Istorijski revizionizam i društveni kontekst“, u: *Politička upotreba prošlosti: istorijski revizionizam na postjugoslovenskom prostoru*, ur. Momir Samardžić, Milivoj Bešlin, Srđan Milošević.

pretacije prošlosti po meri nove dominantne ideološke paradigme, navedeni primeri nacionalističke funkcionalizacije istorije, karakteristični za srpsku historiografiju, svedoče o urušavanju elementarnih metodoloških principa zanata istoričara. Zbog toga je najteže konsekvence revizionističke orijentacije podnela sama istorijska nauka, destrukcijom vlastitih metodoloških temelja i kritičkih metoda. Savremeni istorijski revizionizam, kao ključni aspekt ideologije nacionalizma, u najvećoj meri nije utemeljen u istorijskim izvorima ili njihovoj objektivnoj interpretaciji i upravo zbog toga prevashodno ne otkriva nepoznanice u prošlosti, već ideologijski motivisanom pristrasnošću i metodološkim redukcionizmom svedoči o aistoričnoj orijentaciji dela srpske historiografije.³⁸ Zbog svega navedenog, domaćoj historiografiji svakako bi bila potrebna nova paradigma kako bi se načinila distanca u odnosu na revizionističke trendove s kojima se suočava u savremenosti. Redefinisanje metodološkog pristupa podrazumevalo bi inkorporiranje teorijskih znanja karakterističnih za razvijene istorijske nauke, jer se bez teorijsko-analitičkih modela teško može govoriti o naučnom pristupu. Nesumnjivo je da sistematična primena teorijskog i analitičkog potencijala u historiografiji povećava racionalnost naučne interpretacije, kristališe identifikaciju i definiciju problema, a samim tim i njegovo uspešnije rešavanje. Teorijsko siromaštvo srpske historiografije, pojmovno samopodrazumevanje i kategorijalni relativizam, skepsa prema inerdisciplinarnim i multiperspektivnim modelima – široko su otvorili prostor za nacionalistički

Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija, 2013, 16.

³⁸ Ranko Končar, „Istorijskim mišljenjem protiv ideoloških i političkih upotreba prošlosti“, *Antifašizam pred izazovima savremenosti*, ur. M. Bešlin, P. Atanacković. Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija, 2012, 128–135.

motivisane revizionističke pojave. A upravo bi jedan inovativniji model više okrenut teorijskom, interdisciplinarnom i pluralnijem pristupu bio neophodan impuls očuvanju metodoloških osnova zanata istoričara od svih navedenih izazova, a pre svega bi je lišio destruktivnih konsekvenci simbiotičke veze s nacionalizmom kao ključnim uzrokom savremenih revizionističkih tendencija.

LITERATURA

1. Bešlin, Milivoj, „Četnički pokret Draže Mihailovića – najfrekventniji objekat istorijskog revizionizma u Srbiji”. u: *Politička upotreba prošlosti: istorijski revizionizam na postjugoslovenskom prostoru*, ur. Momir Samardžić, Milivoj Bešlin, Srđan Milošević, 83–141. Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija, 2013.
2. Bešlin, Milivoj, „Rehabilitacija na Dan pobeđe – između oklevetanog antifašizma i rehabilitacije kolaboracionizma”. u: *Rehabilitacija: uzroci i posledice*, ur. Stanko Šušnjar, 51–56. Novi Sad: Udruženje antifašista Novog Sada, 2015.
3. Bešlin, Milivoj, „Nova istorija za novi identitet”. u: *Potka srpskog identiteta: antizapadnjaštvo, rusofilstvo, nacionalizam...*, 133–147. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2016.
4. Bešlin, Milivoj, „Intelektualni angažman i nacionalizam: prilog kritici jedne simbiotičke veze”. u: *Angažman: uvod u studije angažovanosti*, ur. Adriana Zaharijević, Jelena Vasiljević, 202–218. Novi Sad: Akademska knjiga,

- Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2017.
5. Boban, Ljubo, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije: dokumentima i polemikom o temama iz novije povijesti Jugoslavije*, Zagreb: Školska knjiga, 1989.
 6. Dimitrijević, Bojan B., „Svedočenje o suđenju i spornoj kolaboraciji Đenerala Mihailovića“. *Istorija 20. veka* 2 (2012): 189–198.
 7. Đuretić, Veselin, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, I–II. Beograd: Balkanološki institut SANU, 1985.
 8. „Fama o antifašizmu četnika“, *Politika*, 12. 1. 1986, 10.
 9. Ferguson, Niall, *Virtual History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
 10. Hobsbaum, Erik, *Nacije i nacionalizam od 1780: program, mit, stvarnost*. Beograd: Filip Višnjić, 1996.
 11. Hobsbaum, Erik, „Uvod: kako se tradicije izmišljaju“. u: *Izmišljanje tradicije*, ur. Erik Hobsbaum, Terens Rejndžer, 5–25. Beograd: Biblioteka XX vek, 2002.
 12. „Ideološke projekcije i stvarnost“, *Politika*, 11. 1. 1986, 12.
 13. *Istorija i sećanje: studije istorijske svesti*, ur. Olga Manojlović Pintar. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2006.
 14. Janković, Branimir, *Mijenjanje sebe same: preobrazbe hrvatske historiografije kasnog socijalizma*. Zagreb: Srednja Europa, 2016.
 15. Končar, Ranko, „Istorijskim mišljenjem protiv ideoloških i političkih upotreba prošlosti“, *Antifašizam pred izazovima savremenosti*, ur. M. Bešlin, P. Atanacković. 121–136. Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija, 2012.
 16. Кривокапић, Боро, *Бес/коначни Тито*. Београд: Новости, 2006.
 17. Kuljić, Todor, „Istoriografski revizionizam u posleso-

- cijalističkim režimima“. u: Todor Kuljić, Olivera Milosavljević, Olga Manojlović Pintar, *Balkanski rašomon: istorijsko i literarno viđenje raspada SFRJ*, 7–37. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002.
18. Kuljić, Todor, *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja štampa, 2006.
 19. Lalatović, Jelena, „Alternativna istorija“. *Reč: časopis za kulturu, književnost i društvena pitanja* 86/32 (2016): 249–258.
 20. Marković, Predrag J., Antić, Čedomir, *Alternativna istorija Srbije*. Beograd: Nedeljnik, 2016.
 21. Михаиловић, Драгољуб М., *Рат и мир Бенерала: изабрани ратни списи, 2*, прир. Милан Весовић, Коста Николић, Бојан Димитријевић. Београд: Српска реч, 1998.
 22. Milanović, Branko, *Globalna nejednakost: novi pristup za doba globalizacije*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2016.
 23. Milošević, Srđan, „Istorijski revizionizam i društveni kontekst“, u: *Politička upotreba prošlosti: istorijski revizionizam na postjugoslovenskom prostoru*, ur. Momir Samardžić, Milivoj Bešlin, Srđan Milošević, 11–25. Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija, 2013.
 24. Milošević, Srđan, „Relativizacija i revizija: još jednom o značenju pojma antifašizam i njegovoj savremenoj (zlo) upotrebi u Srbiji“. u: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam: (zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije*, ur. Milo Petrović, 129–142. Beograd: Udruženje „Španski borci 1936–1939“: Fakultet političkih nauka, 2014.
 25. Pavlović, Srđa, „Disciplinovanje sećanja“, *Matica* 41–42 (2010): 47–78.
 26. Petranović, Branko, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugo-*

- slaviji 1941–1945, 1–2. Beograd: Rad, 1983.
27. Petranović, Branko, „Fetišizam izvora i stvarnost“. u: *Metodologija savremene istorije: (saopštenja sa Okruglog stola, održanog 17. i 18. decembra 1985. godine u Beogradu)*, 69–78. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1987.
 28. Radanović, Milan, *Kazna i zločin. Snage kolaboracije u Srbiji*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2015.
 29. Радовић, Срђан, „Политике и контраполитике идентитета и простора: случајеви са београдских улица након 2000. године“. *Гласник Етнографског института* LIX/2 (2011): 99–111.
 30. Ренан, Ернест, *Шта је нација?* Београд: Српска национална омладина, 1907.
 31. *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije: zbornik radova*, ur. Vera Katz, Sarajevo: Institut za istoriju, 2007.
 32. Terzić, Milan, „Falsifikat ili ne? Instrukcija Draže Mihailovića od 20. decembra 1941. Đorđu Lašiću i Pavlu Đurišiću“, *Војно-историјски гласник* 1–2 (2004): 209–214.
 33. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, XIV/1. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1981.
 34. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, XIV/2. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1983.

A SYMBIOTIC RELATIONSHIP BETWEEN HISTORIOGRAPHY AND NATIONALISM IN POST-SOCIALIST SERBIA

Summary

Starting from theoretical and methodological pre-suppositions on the craft of historians, this paper analyses fundamental contemporary challenges in the scientific methodology of history as a science. Placing the post-Socialist historiography in Serbia in the context of present time, the paper especially focuses on revisionist tendencies as constituents of forming a historiography freed of prescriptive norms and principles of scientific methodology, as well as the precisely determined facts. Influenced not only by global but also by very specific domestic particularities of ideological patterns in the past three decades, the historical revisionism has produced a school of thought that places in the foreground different ideological forms of ethnic nationalism as the dominant social matrix in our contemporariness, instead the epistemological and heuristic-interpretative goals and tasks of the science of history.

Key words: historiography, nationalism, revisionism, methodology, chetnik movement, Yugoslavia, Serbia.

“TRADICIONALNI PRIJATELJI I PRAVOSLAVNA BRAĆA”: STVARANJE GRČKO-SRPSKOG PRIJATELJSTVA 1990-IH GODINA¹

Ruža Fotiadis

Humboldt Universität zu Berlin, Berlin

*“Srbi su baš kao mi. Jaki su, bore se noževima i neće
zaboraviti što si im učinio.”*

Sedamdesetogodišnji čuvar ovaca s grčkog otoka
Kalimnos početkom 1990-ih godina²

¹ Ovaj članak dio je većeg istraživačkog rada koji je 2018. godine obranjen kao doktorska disertacija iz povijesnih znanosti na Humboldtovom sveučilištu u Berlinu; vidi također: Fotiadis, Ruža: “Traditional Friends and Orthodox Brothers”. The Making of the Greek-Serbian Friendship in the 1990s. Paper presented at the 7th Biennial Hellenic Observatory PhD Symposium on Contemporary Greece & Cyprus, The London School of Economics and Political Science, London, 4-5 June 2015,

<http://www.lse.ac.uk/europeanInstitute/research/hellenicObservatory/Events/HO%20PhD%20Symposia/7th-Symposium/Documents/Papers/Fotiadis-Ruza.pdf> (19.11.2019); Fotiadis, Ruža: Von orthodoxen Brüdern und traditionellen Freunden – die Idee der griechisch-serbischen Freundschaft, u: Tanja Zimmermann (ur.): “Brüderlichkeit” und “Bruderzwist”. *Mediale Inszenierungen des Aufbaus und des Niedergangs politischer Gemeinschaften in Ost- und Südosteuropa (Kultur- und Sozialgeschichte Osteuropas, 2)*, Göttingen, 2014., 465-483.

² Sutton, David E.: *Memories Cast in Stone. The Relevance of the Past in*

Završetak hladnog rata i početak ratova u bivšoj Jugoslaviji izazvao je silne promjene u cijeloj jugoistočnoj Europi. Godine 1990-te označavaju period tranzicije ne samo u bivšim socijalističkim državama nego i u Grčkoj, jedinjoj zapadnoj demokraciji, članici NATO-a i Europske zajednice te najnaprednijoj ekonomiji na Balkanu u to vrijeme. Tadašnji su politički analitičari predviđali da bi Grčka trebala iskoristiti priliku da preuzme vodeću ulogu u regiji i kao garant stabilnosti pripremi put za integraciju jugoistočne Europe u zapadne strukture. No, dogodilo se upravo suprotno: Grčka je 1990-ih godina postala "dio balkanskog problema, a ne dio [njegovog] rješenja"³.

Raspad Jugoslavije predstavljao je izazov za Grčku u mnogim pogledima. Kao prvo, državna nezavisnost sjevernog susjeda pod imenom Makedonija uzdrmala je temelje grčkog nacionalnog narativa dovodeći u pitanje zahtjeve za monopolom i interpretacijom povijesti. Spor oko imena sasvim je zaokupio unutrašnju i vanjsku politiku te javni diskurs početkom 1990-ih godina. Pri tome nije samo doprinio nacionalističkoj mobilizaciji grčke javnosti i dijaspore nego i postepenoj izolaciji u međunarodnoj zajednici uslijed sve tvrdog stava službene Atene, pogotovo nakon proglašenja embarga protiv sjevernog susjeda u veljači 1994. godine.⁴ Kao drugo,

Everyday Life, Oxford, 1998., 162.

³ Valnten, Sotiris: I Valkaniki Politiki tis Elladas. Kritikos Apologismos tis Metapolemikis Periodou kai Prooptikes, u: Panagiotis Tsakonas (ur.): *Syghroni Elliniki Exoteriki Politiki. Mia Synoliki proseggisi*, 2. tom, Athina, 2003., 391-464, ovdje 408; Rozakis, Christos: I krizi sti Giougkoslavia. Enas apokaliptikos dialogos anamesa stin elliniki exoteriki politiki kai stin politiki tis evropakis koinotitas, u: Thanos Veremis (ur.): *Valkania. Apo ton dipolismo sti nea ephi*, Athina, 1994., 27-71.

⁴ Tziampiris, Aristotle: *Greece, European Political Cooperation and the Macedonian Question*, Aldershot, 2000.; Skordos, Adamantios: *Griech-*

raspad Jugoslavije pokrenuo je procese reinterpetacije prošlosti, sadašnjosti i budućnosti naspram kolapsa dotadašnjeg poretka na Balkanu i time otvorio prostor za nove koncepcije stvarnosti, strukture vrijednosti i osjećaje solidarnosti. U sklopu ovih razvoja nastaje početkom 1990-ih godina takozvano “grčko-srpsko prijateljstvo” (“*ellinoserviki filia*”), predstava o postojanju jedne tradicionalne i posebne povezanosti između dvaju naroda koja se temelji na pravoslavlju, bizantskom nasljeđu, predvodničkoj ulozi u borbi protiv Osmanlija i stvaranju nacionalnih država te savezništvu u različitim ratovima – ili prema riječima predsjednice beogradskog Društva srpsko-grčkog prijateljstva:

“Sa Grcima nas vezuju solunska braća Ćirilo i Metodije, koji su nam doneli pismo, a u Grčkoj se nalaze i tri velike srpske svetinje: Hilandar, Zejtinlik, gde leži 8.000 srpskih vojnika, i Plava grobnica, gde je sahranjena naša mladost. Na srpski dvor vekovima su dolazile grčke princeze, a najveći junak novije Helade, Riga od Fere, srpski je mučenik. Sa svojim saborcima bačen je s kule Nebojša u Dunav. A Srbi i Grci su jedina dva naroda na Balkanu koji vekovima nisu međusobno ratovali, dok su u 20. veku uvek bili na istoj strani.”⁵

enlands Makedonische Frage. Bürgerkrieg und Geschichtspolitik im Südosten Europas 1945-1992, Göttingen, 2012.

⁵ Društvo srpsko-grčkog prijateljstva, u: *Srpska Diaspora*, 19.04.2009., <http://www.srpskadijaspora.info/drustvo-srpsko-grckog-prijateljstva/> (19.11.2019.).

Grci i Srbi

Ovaj osjećaj povezanosti i solidarnosti širio se u javnom diskursu tokom 1990-ih godina kako u Srbiji tako i u Grčkoj. No, pogotovo u grčkoj javnosti ideja postojanja jednog posebnog povijesnog prijateljstva i emocionalno-mentalne bliskosti bivala je vrlo utjecajna, što se između ostalog moglo uočiti u velikom obimu društvenih inicijativa i prikupljene humanitarne pomoći koja je bila skoro isključivo namijenjena srpskim žrtvama rata, te načinu na koji su grčki mediji u većini izvještavali o ratovima na tlu bivše Jugoslavije. To vrijedi pogotovo u slučaju rata u Bosni i Hercegovini, gdje su Bošnjaci i Hrvati redovito prikazivani kao glavni izvršitelji zločina i agresori, dok su Srbi većinom označeni kao žrtve ili branitelji. Javno mnijenje je, štoviše, utjecalo i na državni vrh u Grčkoj, kojemu je sve teže padalo premostiti jaz između službenog stava Atene, to jest međunarodne izolacije Beograda u skladu s ostalim zapadnim saveznicima, te grčke javnosti, koja je sve žustrije zagovarajući solidarnost sa Srbima zapravo pružala podršku Miloševićevom režimu i politici bosanskih Srba.⁶ Upravo se u osobi Radovana Karadžića i popularnosti koju je uživao u Grčkoj očitivalo otuđenje između grčkog i ostalih zapadnih društava. Naime, u lipnju 1993. godine, kada se

⁶ Kontonis, Charalampos: Scheseis Elladas-Giougkoslavias sto Metapsihropolemiko Perivallon. Paradosiakes Symmahies, Nees Realistikes Prooptikes, u: Panagiotis Tsakonas (ur.): *Syghroni Elliniki Exoteriki Politiki. Mia Synoliki proseggisi*, 2. tom, Athina, 2003., 489-534; Valnten, Sotiris: I Ellada sta Valkania kai ton kosmo 1995-2003. *O dyskolos eksygychronismos tis exoterikis politikis*, Athina, 2004; Keridis, Dimitris: *The Foreign Policy of Nationalism: The Case of Serbia (1986-1995) and Greece (1991-1995)*. Ph.D. in International Relations, Tufts University 1998., <http://users.uom.gr/~keridis/files/public/public2.pdf> (19.11.2019.).

Sarajevo već duže od godinu dana nalazilo pod opsadom, Radovan Karadžić doputovao je na poziv Grčke pravoslavne crkve u Atenu, gdje je bio toplo dočekan i medijski ispraćen. Na manifestaciji koja je njemu u čast bila upriličena u pirejskom “Stadionu mira i prijateljstva”, izjavio je pred mnogobrojnom publikom: “Svi nam govore da spustimo oružje, jer smo sami. Mi kažemo ne, mi nismo sami. S nama su Bog i Grci” – na što se prolomio pljesak diljem dvorane.⁷ Naposljetku je Grčka polovicom 1990-ih, zašavši na stranputicu, dovela sebe u vrlo nepovoljnu poziciju, izoliranu u međunarodnoj zajednici zbog spora oko imena sa susjednom državom i jakih simpatija prema srpskoj strani u ratovima na tlu bivše Jugoslavije. No, ostaje otvoreno pitanje zašto fenomen “grčko-srpskog prijateljstva” biva toliko snažan tokom 1990-ih godina – ili drugačije sročeno: što to povezuje vođu bosanskih Srba i onog čuvara ovaca na otoku Kalimnos? Naime, američki etnolog David Sutton, koji je zabilježio izreku vremešnog otočanina, došao je početkom 1990-ih godina na Kalimnos, kako bi istraživao običaje i obiteljske veze. No, stanovnici su ga, kako navodi, umjesto toga, opsjedali pitanjima o ratu u Jugoslaviji i ulozi Amerike. Upravo u tom kontekstu obratio mu se stariji Kalimničanin i zaključio da su “Srbi baš kao mi [Grci]” – kako to da je ta ideja posebne povezanosti i bliskosti između dvaju naro-

⁷ Michas, Takis: *Unholy Alliance. Greece and Milošević's Serbia* (East European Studies, 15), College Station 2002., 22ff.; Karčić, Hikmet: “Fear Not, For You Have Brothers in Greece”: A Research Note, u: *Genocide Studies and Prevention* 3,1 (2008),147-152; Tzimas, Stavros: *I Katarrevsi tis Giougoslavias kai oi ellinikes fantasioseis. Ellas-Servia-Orthodoksia*, Thessaloniki, 2014; *Ellinoserviki filia 1991-1995. I symmetohi tou ellinikou imperialismou ston “trito valkaniko polemo”* (anti-imp 6), Athina, 2013.; Gypari, Maria: Rantovan Karatzits. Mazi mas o Theos kai oi Ellines, u: *Ethnos*, 16.06.1993.; Adam, Kyra: 2 ores Karatzits sto Tourkolimano, u: *Eleftherotypia*, 16.06.1993.

da doprla čak i do otoka nadomak turske obale, miljama udaljenog od bosanskih ratišta?

Pitanje "grčko-srpskog prijateljstva" složeno je i kontroverzno. Dok ga jedni shvaćaju prirodnim izrazom povijesnih i kulturnih tradicija koje spajaju oba naroda, drugi ga odbacuju kao nacionalistički mit i ispražnjeni diskurs. No, radi se o jednom fenomenu koji je vrijedan istraživanja i koji pruža nove poglede na procese formiranja kolektivnih identiteta. Naime, aktualne studije međunarodnih odnosa, nadovezujući se između ostalog na istraživanja emocija, razradile su prijateljstvo kao analitički pristup povijesti odnosa dviju država i dvaju društava u kojem se isprepliću različiti koncepti identiteta, unutrašnjepolitička i vanjskopolitička razmatranja te tumačenja prošlosti, poimanja stvarnosti i predočavanja budućnosti. Prema tome se kroz procese transfera i prožimanja razvija komunikacijski prostor, stvara osjećaj pripadnosti i oblikuje zajednički sustav vrijednosti koji akterima nudi stabilnost i orijentaciju pogotovo u vremenima krize i naglog društvenog preokreta. Upravo takav proces stvaranja kolektivnog "mi" odvija se u grčko-srpskom slučaju početkom 1990-ih godina.⁸

Predlošci se nalaze, naravno, još ranije. Ideja o specifičnoj povezanosti i prijateljstvu prati odnose Grčke i Srbije barem od 1860-ih godina, kada se u grčkim političkim krugovima oblikuje kao vanjskopolitički program

⁸ Berenskoetter, F.; van Hoef, Juri: *Friendship and Foreign Policy*, in: *Oxford Research Encyclopedia of Politics* 2017, DOI: 10.1093/acrefore/9780190228637.013.429; Koschut, Simon; Oelsner, Andrea (ur.): *Friendship and International Relations*, Palgrave 2014.; Fotiadis, Ruža: "Opasni prijatelji, nevjerna braća" – bliskost i udaljenost u međunarodnim odnosima na primjeru Grčke i Jugoslavije, u: Hannes Grandits, Vladimir Ivanović, Branimir Janković (ur.): *Reprezentacije socijalističke Jugoslavije: reispitivanja i perspektive*, Zagreb / Sarajevo 2019.

i savez koji je ponajprije usmjeren protiv Osmanlija.⁹ Kao takav slijedi konjunktura grčko-srpskih odnosa, ali ostaje elitistički projekt, bez podrške u široj javnosti. Tek u balkanskim ratovima i u Prvom svjetskom ratu dobiva na sadržaju, kada se Srbi i Grci nalaze na istoj strani fronta kao “braća po oružju”. Otok Krf zauzima u tom kontekstu značajnu ulogu kada tokom 1916.–1918. godine postaje utočište srpske vlade, vojske i mnogobrojnih civila.¹⁰ Upravo će Krf od osamdesetih godina 20. stoljeća zaslugom udruženja veterana Prvog svjetskog rata i njihovih potomaka, pogotovo “Društva za negovanje tradicija oslobodilačkih ratova Srbije do 1918.”, avansirati kao “otok spasa i vaskrsa srpskog naroda nakon albanske golgote” u simbol “grčko-srpskog prijateljstva”.¹¹ Igrat će značajnu ulogu u stvaranju kontranarativa o uskraćenosti srpskih interesa u Jugoslaviji, koji postaje sve dominantniji i postepeno urušava ideološke temelje zajedništva u SFRJ. Naposljetku će Slobodan Milošević u svojoj prvoj posjeti jednoj stranoj državi kao predsjednik SR Srbije u travnju 1991. godine obići upravo one “tri veli-

⁹ Gounaris, Basil C.: “A Mysterious Bond forged by History”: The Making of the Greek-Serbian Traditional Friendship in 19th Century Greece, u: *Balkan Studies* 45, 1 (2004), 5-22; Livanios, Dimitrios: Christians, Heroes, Barbarians: Serbs and Bulgarians in the Modern Greek Historical Imagination (1602-1950), in: Dimitris Tziouvas (ur.): *Greece and the Balkans. Identities, Perceptions and Cultural Encounters since the Enlightenment*, Aldershot 2003., 68-83; Fotiadis, Ruža: Christenbrüder und Türkenfreunde: Griechisch-serbische Beziehungsbilder im 19. Jahrhundert, in: Stefan Troebst et al. (ur.): *Post-Panslavismus. Slavizität, Slavische Idee und Antislavismus im 20. und 21. Jahrhundert*, Göttingen, 2014., 363-387.

¹⁰ Čenić, Bojana: *Srbi u izgnanstvu u Grčkoj. Grčko-srpski odnosi za vrijeme Prvog svjetskog rata. Istorijsko-kulturološka studija*, Banja Luka 2011.; Hasiotis, Lukijanos: *Srpsko-grčki odnosi 1913-1918. Savezničke prednosti i politička rivalstva*, Novi Sad, 2017.

¹¹ Popović, Đorđe: *Vaskrs Srba na Krfu*. Niš, 1996; Živulović, Žika: *Preci i potomci*. Beograd: Službeni glasnik, 1998.

ke srpske svetinje", kako ih naziva predsjednica "Društva srpsko-grčkog prijateljstva" – Krf s Plavom grobnicom, vojničko groblje u solunskom Zejtinliku te Hilandar na Svetoj gori, što će izazvati veliki medijski eho.¹² No, tek će izbijanjem ratova na prostoru bivše Jugoslavije ideja "grčko-srpskog prijateljstva" zaživjeti u potpunosti u široj javnosti obiju zemalja. U onom trenutku kada se urušava "bratstvo i jedinstvo jugoslavenskih naroda i narodnosti", otvara se prostor za sklapanje novog-starog prijateljstva i bratstva "po vjeri" i "po oružju" između Srba i Grka. Za razliku od prijašnjih vremena "grčko-srpsko prijateljstvo" sad više nije samo retorika političkih moćnika, suhoparna diplomatska floskula ili diskurs određenih interesnih skupina nego postaje društvena stvarnost i svakidašnja praksa kroz organizaciju raznovrsnih humanitarnih akcija, udruženja, bratimljenja gradova, koncerata i utakmica u znak solidarnosti.¹³

Matrica u kojoj se stvaranje tog društvenog fenomena odvija jeste etnonacionalizam, koji evocira osjećaj ugroženosti i scenarije straha.¹⁴ To je ponajprije reaktivacija antiosmanskih i antiturskih predrasuda koje dosežu sve do teorija zavjere kao u obliku takozvane "Zelene

¹² Stojanović, M[iodrag]; Milanović, D[ragoljub]: Na vrelu srpske istorije. Predsednik Srbije posetio Krf i Vido – sveta mesta naše prošlosti, u: *Ekspres Politika*, 18.04.1991.; Stojanović, Miodrag: Tamo daleko a uvek blizu. Stopama srpsko-grčkog prijateljstva od Beograda do ostrva Vida, u: *Ekspres Politika* (Praznični broj), 30.04./01.05./02.05.1991.; Koletsi, Katerina: Pio stenes epafes me tin Servia. Panethniki ypodoxi ston Milosevits, u: *Eleftherotypia*, 18.04.1991.

¹³ Vidi na primjeru grčko-turskih odnosa Karakatsanis, Leonidas: *Turkish-Greek Relations. Rapprochement, civil society and the politics of friendship* (Routledge Advances in Mediterranean Studies), London, 2014.

¹⁴ Čolović, Ivan: "Naši prijatelji, naša braća". Prilog antropologiji međunarodnih prijateljstava, u: Ivan Čolović: *Rastanak s identitetom. Oglеди o političkoj antropologiji*, 3. tom, Beograd, 2014., 77-90.

transverzale” ili “Islamskog luka”, koji navodno prijeti “pravoslavnim državama” na Balkanu.¹⁵ Onda se javlja narativ o Srbima i Grcima kao žrtvama koje su “oduvijek” predane na milost i nemilost velikih svjetskih sila, što se očituje u jakim antizapadnjačkim / antiameričkim stereotipima. Kao što je već spomenuti David Sutton pokazao u svojoj etnološkoj studiji na otoku Kalimnosu, Grci bi se identificirali sa Srbima preko zamišljenih sličnosti i povijesnih paralela: prema tome su zapadne političke sile, kako u slučaju Cipra tako i u Jugoslaviji, bile odgovorne za nasilno razjedinjenje i separatizam.¹⁶ Grčka i Srbija bile su autsajderi koji su imali cijelu međunarodnu zajednicu protiv sebe, jer su se suprotstavili igri svjetskih moćnika u kojoj više nisu prihvatili biti pijuni. Ovaj je narativ pogotovo tokom rata na Kosovu i intervencije NATO-a stekao prevlast u grčkoj javnosti, koja se od ekstremne desnice do radikalne ljevice čvrsto usprotivila bombardiranju kao uroti cijelog svijeta protiv Srbije.¹⁷

Samo su se rijetki glasovi javljali u ime albanskih žrtava.¹⁸

¹⁵ Momčilović, Radica: Brana osmanskom klinu, u: *Ekspres Politika*, 06.06.1993; Polychronidou, Marianna: “Oi Tourkoi theloun na kyklosoun tin Ellada”, u: *Eleftherotypia*, 30.11.1994.

¹⁶ Sutton: *Memories Cast in Stone*, 119ff.

¹⁷ Stefanidis Ioannis D.: *Stirring the Greek Nation. Political Culture, Irredentism and Anti-Americanism in Post-War Greece, 1945-1967*, Aldershot, 2007.; Tsatsanis, Emmanouil: Hellenism under siege: the national-populist logic of antiglobalization rhetoric in Greece, u: *Journal of Political Ideologies* 16, 1 (2011), 11-31; Katsioulis, Christos: *Die griechische außenpolitische Identität im Namenskonflikt mit Mazedonien und im Kosovo Krieg. Studien zur Deutschen und Europäischen Außenpolitik 10* (2002), Lehrstuhl Internationale Beziehungen/Außenpolitik, Universität Trier, http://www.phil.uni-passau.de/fileadmin/dokumente/lehrstuehle/stahl/Publikationen_Votr%C3%A4ge/griechische_AP.pdf (19.11.2019).

¹⁸ Vidi izdanje časopisa *Klik* iz svibnja 1999., npr. Georgele, Fotis: Enas kosmos horista, u: *Klik*, svibanj 1999., 12-18; Tellidis, Christos: Ta psemata enos vromikou polemou, u: *Klik*, svibanj 1999., 146-152.

U takvom se sklopu pod nazivom "grčko-srpskog prijateljstva" 1990-ih godina oblikovao jedan ekskluzivni prostor zajedničkih percepcija stvarnosti u kojem su Grci i Srbi postali članovima jedne "imagined community of underdogs", parafrazirajući Benedicta Andersona, što je naposljetku dovelo do još veće odsječenosti, prijezira prema kritici izvana i odobravanja diskriminacije i nasilja prema trećima.¹⁹ Najupečatljiviji primjer za to je zasigurno percepcija rata u Bosni i Hercegovini u grčkoj javnosti: pad Srebrenice medijski je ispraćen u televizijskim emisijama i novinskim člancima sa svjedočanstvima grčkih dobrovoljaca koji su na strani bosanskih Srba ušli u grad boreći se zajedno s "pravoslavnom braćom" protiv "Turaka", "Židova", "Amerikanaca", "Vatikana" itd.²⁰ Polovicom srpnja i početkom kolovoza 1995. godine javnost u Grčkoj bila je zaokupljena stradanjem Srba iz Krajine, čija je sudbina poistovjećena sa sudbinom Grka iz Turske 1922./1923. godine²¹ – za bošnjačke žrtve u Srebrenici nije bilo prostora u tom diskursu. Grčki mediji i pogotovo mnoge grčke obitelji koje su udomile djecu iz ratom zahvaćenih područja strahovali su tad za sudbinu "svoje srpske djece", čiji se boravak u Grčkoj bližio kraju i koja su se trebala vratiti svojim kućama.²² Upravo

¹⁹ Anderson, Benedict: *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*, London 1991.; Diamandouros, Nikiforos P.: *Politics and Culture in Greece, 1974-91: An Interpretation*, u: Richard Clogg (Hg.): *Greece, 1981-1989. The Populist Decade*, London 1993., str. 1-25; Berenskoetter; van Hoef.

²⁰ Michas; *Unholy Alliance*, 17f.; Srebrenitsa. To megalitero egklima tou "politismenou kosmou" stin Evropi meta ton deftero pagkosmio polemo (anti-imp 5), Athina 2011.; Ypsosan tin elliniki simaia sti Srebrenitsa, u: *Ethnos*, 13.07.1995., 9.; *Katarios, Kirijakos: Putovanje dobrovoljca*, Beograd 2002.

²¹ Korai, Christina: Orisan sti zoi tous na fylattoun Thermopyles, u: *Eleftherotyia*, 04.07.1995.

²² Antoniou, Dora: Epistrefoun stin "kolasi" ta 500 Servopoula, u:

su ovi programi udomljavanja djece, koje su organizirali između ostalog Grčka i Srpska pravoslavna crkva te Crveni križ Grčke i Jugoslavije,²³ bili ne samo izraz velikog humanitarnog angažmana grčke javnosti nego i inicijative koje su u mnogim slučajevima utemeljile stvarne i osobne veze među pojedincima – umjesto proklamiranih i apstraktnih prijateljstava među bezličnim kolektivima.

Srbi i Grci

U usporedbi s grčkom, srpska je javnost u manjoj mjeri bila obuhvaćena “prijateljstvom” u medijima i svakodnevnici tokom 1990-ih godina. Razlog tome su zasigurno i negativni stereotipi prema Grcima koji su se bili ustalili u srpskom društvu. Naime, povjesničarka Olivera Milosavljević u svojoj studiji o nacionalnim stereotipima srpskih intelektualaca u 20. stoljeću navodi sljedeće:

“Za razliku od sintagme ‘majka Rusija’ i ‘braća Rusi’, koje su poznate u proteklih sto godina, ‘braća Grci’ su potpuno nov produkt ovovremene propagande bez osnova u prošlosti, čak i bliskoj, a posebno bez osnova u daljoj. Naprotiv, Grci su u ‘karakterologiji’ srpskih intelektualaca u prošlosti prolazili veoma loše, ponekad lošije i od Bugara, i u tome im nije mogla biti od pomoći čak ni pravoslavna vera. Naprotiv, upravo je vera i težnja za emancipacijom od grčke cr-

Kathimerini, 19.08.1995.; Gianniri, Nantia: “To miso mou prosopo klai”, u: *Eleftherotypia*, 19.08.1995.

²³ Blagojević, Gordana: Institucionalizovane humanitarne akcije i etnička distanca na primeru Grka i Srba danas, u: *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 58, 1 (2010), 101-111.

kve, jezika i škole, i bila polazište negativne 'karakterologije' čitavog naroda kojem su se pripisivale stereotipne osobine svega što je tumačeno kao negativan uticaj Istoka."²⁴

Zbog loše predodžbe o Grcima koji su dominirali među pravoslavnim svećenstvom u osmansko doba i slovili kao korumpirani i grabežljivi, Grci su u srpskoj javnosti i književnosti 19. stoljeća karakterizirani kao "jataci Turaka", "reketari" i "mrzitelji Slavena".²⁵ Još su u 1980-im godinama negativni stereotipi o Grcima bili rasprostranjeni u Srbiji, pogotovo zbog "makedonskog pitanja" i nepomirljivog stava službene Atene,²⁶ ali i zbog lošeg imidža grčkih studenata, koji su činili najveću skupinu stranih studenata u Jugoslaviji u ono vrijeme.²⁷ No, raspadom Jugoslavije i početkom ratova "grčko-srpsko prijateljstvo" stječe sve veću potporu i u srpskom društvu, ne samo uslijed sličnosti etnonacionalnih narativa i zajedničkih antimuslimanskih i antizapadnjačkih predrasuda, nego prvenstveno zbog ukazane humanitarne pomoći i solidarnosti državnih, civilnih i crkvenih dele-

²⁴ Milosavljević, Olivera: U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o "nama" i "drugima" (Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, *Ogledi*, 1), Beograd, 2002., 279f.

²⁵ Ristić, Stana: Stereotipi o Grcima u srpskom jeziku, u: *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 54 (2006), 47-55; Đorđević-Jovanović, Jovanka: Grci u Beogradu, u: Biljana Sikimić (ur.): *Skrivene manjine na Balkanu* (SANU, Balkanološki institut, posebna izdanja 82), Beograd 2004., 157-175.

²⁶ Dojranskom jezeru i dalje pretila katastrofa. Slapovi neodgovornosti, u: *Novosti*, 22.09.1988.; Naši ljudi vraćeni s granice, u: *Ekspres politika*, 18.10.1988.; Nastavlja se antijugoslovenska kampanja u Grčkoj. Kako šef države prekraja istoriju, u: *Borba*, 01.08.1989.

²⁷ Pavićević, Aleksandra: Ambiguity of Integration Processes: The Serbs in Greece. National Identity of the New Immigrants, u: *Ethnologia Balkanica* 8 (2004), 103-114.

gacija iz Grčke, koje su naspram međunarodne izolacije i sankcija redovno stizale u Srbiju. Budući da je Grčka bila manje-više jedina članica Europske zajednice koja je održavala veze s Miloševićem i bosanskim Srbima, posjete grčkih dužnosnika u srpskim bi se medijima iskorištavale za legitimaciju režima. Također su se Milošević i Karadžić tokom posjeta Grčkoj obraćali i tamošnjoj javnosti u svrhu profiliranja. Upamćena je ostala Miloševićeva posjeta “prijateljskoj Grčkoj” 1992. godine, kada je predložio stvaranje grčko-jugoslovenske konfederacije, čime je zapravo uslišio poznati poklič s masovnih prosvjeda u Grčkoj u vezi sa sporom oko imena Makedonije: “Postoji samo jedno rješenje [za makedonsko pitanje] – zajednička granica sa Srbijom!”²⁸ Manje je poznata Karadžićeva odluka da se grčki uvede kao prvi strani jezik u Republici Srpskoj, što su grčke novine *To Ethnos* primile s oduševljenjem.²⁹

Početak ili kraj “jednog divnog prijateljstva”?

Prijedlog stvaranja konfederacije između Grčke i tadašnje Jugoslavije nije Miloševića nimalo omeo da u travnju 1996. godine prizna nezavisnost Republike Makedonije pod ustavnim imenom, što je izazvalo bijesne reakcije i optužbe Srba za izdaju u grčkim novinama.³⁰

²⁸ Grčko-jugoslovenska konfederacija, u: *Borba*, 26.06.1992.; Synompondia Elladas-Servias, u: *Eleftherotypia*, 26.06.1992.; Povodom smrti Konstantina Micotakisa: Kako je propala Miloševićeva ideja o konfederaciji Jugoslavije i Grčke, u: *Nedeljnik*, 29.05.2017., <http://www.nedeljnik.rs/nedeljnik/portalnews/povodom-smrti-konstantina-micotakisa-kako-je-propala-milosevica-ideja-o-konfederaciji-jugoslavije-i-grcke/> (19.11.2019.).

²⁹ Ypohreotika ta Ellinika sti Vosnia, u: *Ethos*, 04.12.1994.

³⁰ Mas horepsan serviko, u: *Eleftherotypia*, 10.04.1996; Adam, Kyra; Diamantis, Takis: Kyvernisi: Mi filiki praksi tou Veligradiou, u: *Eleft-*

No, već su se i prije pokazale prve pukotine u "grčko-srpskom prijateljstvu". Naime, krajem lipnja i početkom srpnja 1995. godine Grčka je bila domaćin Europskog prvenstva u košarci. Zahvaljujući upravo zalaganju grčkih organizatora, momčad Jugoslavije je unatoč sankcijama UN-a mogla sudjelovati u turniru i slovila, pored domaćina, za jednog od favorita. Na njihovu štetu, već su u prvoj utakmici u Ateni pobijedili Grke i u daljnjem toku turnira sportski komentatori i domaća publika sve su se više okretali protiv jugoslavenske momčadi, od čijih je članova dobar dio igrao upravo za grčke klubove. Negativna nastrojenost dosegla je vrh u finalnoj utakmici između Jugoslavije i Litve: Grčka publika navijala je za Litavce i nakon njihovog poraza izviždala pobjedničku momčad Jugoslavije, dok su pojedini igrači publici upućivali neprimjerene geste. Na tome se, nažalost, nije zaustavilo, nego je nakon svečane dodjele medalja i završetka turnira došlo do teških izgređa i bijesnih reakcija srpskih navijača na ulicama Beograda: ispred Grčkog veleposlanstva gorjeli su automobili, sama zgrada je gađana predmetima i u masi okupljenih mogli su se vidjeti transparenti s natpisom "Kipar je turski!", a neki grčki studenti, koji su se našli na ulicama Beograda, bili su napadnuti i pretučeni.³¹ Dok su se u sljedećim danima odgovorni organizatori turnira i državni službenici u Grčkoj pokušavali ograditi od incidenata i ublažiti situaciju – čak je na naslovnici jednih grčkih novina osvanula riječ "izvinite" na srpskom,³² – srpska je javnost reagirala dosta suzdržano

herotypia, 09.04.1996.

³¹ Pogrom kata Ellinon sti Nea Giougoskoslavia. Anorthodoxi epithesi apo tous orthodoxous symmahous mas, u: *Ethnos*: 04.07.1995.; Fileris, G.: Epithesi ton Servon stin elliniki presveia, u: *Apogevmatini*, 04.07.1995.; Čičić, Dragan: Bratstvo u košu, u: *NIN*, 14.07.1995.

³² "Izvinite" epimos zitei i Ellada, u: *Eleftherotypia*, 05.07.1995.

na ove pokušaje pomirbe. Štoviše, ovaj je događaj potaknuo novinare na razmišljanje o stanju grčko-srpskih odnosa, na kraju čega je jedan s dobrom dozom ironije zaključio sljedeće:

“Srbi i Grci su, sudeći prema svemu što se događalo, ipak braća. I jedni i drugi grčevito traže prijatelje i tamo gde ih je prilično teško pronaći, i jedni i drugi vole da se besoumno napijaju uz zvuke tugaljive muzike, a nije mali broj onih koji obožavaju da pričaju o večnim bratskim odnosima pod uslovom da sa braćom imaju što manje kontakta. I naravno, pokušavaju u košarci pronaći utehu za brojne političke frustracije.”³³

Ratom na Kosovu i intervencijom NATO-a 1999. godine “grčko-srpsko prijateljstvo” još jednom je doživjelo polet, kako u medijima, tako i u obliku građanskih inicijativa, koncerata u znak solidarnosti, prikupljanja humanitarne pomoći i prosvjeda u Grčkoj. No, da li je sa završetkom ratova 1990-ih godina na prostoru bivše Jugoslavije došao i kraj “grčko-srpskom prijateljstvu”? U intervjuu za bosanskohercegovački tjednik *Dani* 2002. godine Zoran Mutić, jedan od najzaslužnijih prevoditelja iz novogrčkog jezika, vrlo kritički secira “grčko-srpsko prijateljstvo”:

“Ja sam se u grčkim medijima zalagao za bosansku stvar, a to znači da sam destruirao taj lažni mit, koji, prije svega, ima aktualnopolitička značenja. Prvo, prijateljstvo je za mene uvijek isključivo individualna kategorija, kao i ljubav. U Grčkoj je desnica podr-

³³ Bačević, Batić: Ipak, braća, u: *NIN*, 14.07.1995., 12.

žavala Miloševića zbog priče o pravoslavlju, a ljevica, zato što je staljinistička, gledala u njemu borca protiv svjetskog imperijalizma. Inače, prosječni Grk od svih srpskih pojmo-va poznaje jedva jednog ili dva nogometaša. A taj ni iz čega stvoreni mit o nacionalnom prijateljstvu imao je svoju političku konjunkturu, čiji je rok upotrebe, čini se, istekao.”³⁴

Čitatelj se doista može suglasiti s analizom Zorana Mutića – jedino se čini da rok upotrebe ipak još nije istekao. Naime, posebna povezanost između Srbije i Grčke danas se manifestira pogotovo u bratimljenju gradova i općina. Upravo je ranije spomenuto “Društvo za negovanje tradicija oslobodilačkih ratova Srbije do 1918.” već 1980-ih godina pokrenulo inicijative za bratimljenje općina na otoku Krfu, u kojima su bili stacionirani različiti odredi srpske vojske, s mjestima u Srbiji odakle su potjecali vojnici. Tokom 1990-ih godina bratimljenje gradova unatoč sankcijama UN-a i zabrani potpisivanja povelja nastavilo se, tako da danas Grčka i Srbija održavaju veliki broj partnerskih gradova i općina, u kojima s grčke strane prednjači otok Krk.³⁵ Sa srpske je, pak, strane najaktivniji u tom pogledu poduzetnik, bivši načelnik grada Jagodine i sadašnji predsjednik općine Dragan Marković Palma. Tako srpske novine 2012. godine povodom bratimljenja Jagodine sa sjevernogrčkim gradom Hrisopuli (Chryso-

³⁴ Stojić, Mile: Zoran Mutić: kopač zlata. Roman jednog prijevoda, u: *Dani* 240, 18.01.2002., <http://www.bhdani.com/arhiva/240/t24008.shtml> (19.11.2019.).

³⁵ Vidi opširnije kod Fotiadis, Ruža: Von Waffenbrüdern und Bruderstädten – griechisch-serbische Städtepartnerschaften am Beispiel von Korfu, u: Corinne Defrance et al. (ur.): *Städtepartnerschaften in Europa im 20. Jahrhundert*, Göttingen (u tisku); O fenomenu bratimljenja gradova vidi Langenohl, Andreas: *Town Twinning*, Transnational

pouli) i poklonom od nekoliko hektara zemlje uz obalu objavljuju kako je “Srbija preko Jagodine izašla na more”,³⁶ i da je upravo “Palma izborio Srbiji izlaz na more”,³⁷ – uz sliku srpske zastave na pješčanoj plaži Egejskog mora. Štoviše, u kolovozu 2015. godine Dragan Marković Palma postaje počasnim građaninom grčkog grada Katerini. Povodom uručjenja povelje, srpski ministar vanjskih poslova Ivica Dačić obraća se sljedećim riječima publici dozivajući ne samo prijateljstvo između Srba i Grka nego mnogo više:

“Naše zemlje su prošle kroz teška vremena u prošlosti. Vremena, vladari, svetska scena su se menjali, ali nikada ljubav naša dva naroda. Siguran sam da većina Srba misli da je organski u svom biću nosi iskonsku povezanost sa Rusima i Grcima.”³⁸

Nadovezujući se na upravo rečeno, Dragan Marković Palma, poduzetni biznismen kakav jest, dodaje:

“Ljubav je važna da bi se dvoje voleli, ali Grčka i Srbija moraju da sarađuju na ekonomskom planu.”³⁹

Connections, and Trans-Local Citizenship Practices in Europe (Europe in a Global Context), Basingstoke, 2015.

³⁶ A. Đ.: Palma: Srbija preko Jagodine izašla na more, u: *Blic online*, 10.09.2012., <http://www.blic.rs/vesti/drustvo/palma-srbija-preko-jagodine-izasla-na-more/hbz486n> (19.11.2019).

³⁷ Palma “izveo” Srbiju na more, u: *B92*, 10.09.2012., http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2012&mm=09&dd=10&nav_category=12&nav_id=641874 (19.11.2019).

³⁸ G. J.: Počasni građanin: Draganu Markoviću Palmi uručena povelja grčkog grada Katerini, u: *Blic online*, 28.08.2015., <http://www.blic.rs/vesti/politika/pocasni-gradjanin-draganu-markovicu-palmi-uruce-na-povelja-grckog-grada-katerini/6nyev1q> (19.11.2019).

³⁹ Ibid.

Bilo bi, dakle, previše kratkovidno da se fenomen "grčko-srpskog prijateljstva" tokom 1990-ih godina odbaci kao "ispražnjeni diskurs" ili "bučna retorika nacionalista"⁴⁰. Naprotiv, prizma prijateljstva omogućuje sagledavanje mnogih ispreplitanja u grčko-srpskim odnosima 1990-ih godina i poslije u širem kontekstu, budući da nudi istovremeno fokusiranje na elitne diskurse i svakidašnje prakse, na međunarodnu politiku i lokalne inicijative, te time naposljetku stvara jedan živopisan prikaz društvenih zbivanja u Grčkoj i Srbiji krajem 20. i početkom 21. stoljeća.

IZVORI I LITERATURA

Štampa i online mediji:

1. *Apogevmatini*
2. *B92*
3. *Blic online*,
4. *Borba*,
5. *Dani*
6. *Ekspres politika*
7. *Eleftherotypia*,
8. *Ethos*
9. *Klik*
10. *Nedeljnik*,
11. *NIN*
12. *Srpska Dijaspورا*

⁴⁰ Parafrazirajući Verdery, Katherine: Whither 'Nation' and 'Nationalism'?, u: Gopal Balakrishnan (ur.): *Mapping the Nation*, London / New York 1996., 226-234, ovdje 229.

Knjige i članci:

1. Anderson, Benedict, *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*, London 1991.
2. Berenskoetter, F., van Hoef, Juri: "Friendship and Foreign Policy", in: *Oxford Research Encyclopedia of Politics* 2017, DOI: 10.1093/acrefore/9780190228637.013.429.
3. Blagojević, Gordana, „Institucionalizovane humanitarne akcije i etnička distanca na primeru Grka i Srba danas“, u: *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 58, 1 (2010), 101-111.
4. Čenić, Bojana, *Srbi u izgnanstvu u Grčkoj. Grčko-srpski odnosi za vrijeme Prvog svjetskog rata. Istorijsko-kulturološka studija*, Banja Luka, 2011.
5. Čolović, Ivan, „Naši prijatelji, naša braća“. Prilog antropologiji međunarodnih prijateljstava, u: Ivan Čolović: *Rastanak s identitetom. Ogleđi o političkoj antropologiji*, 3. tom, Beograd, 2014, 77-90.
6. Diamandouros, Nikiforos P., "Politics and Culture in Greece, 1974-91: An Interpretation", u: Richard Clogg (Hg.): *Greece, 1981-1989. The Populist Decade*, London, 1993, 1-25.
7. Đorđević-Jovanović, Jovanka, „Grci u Beogradu“, u: Biljana Sikimić (ur.): *Skrivene manjine na Balkanu*, SANU, Balkanološki institut, posebna izdanja 82, Beograd 2004., 157-175.
8. *Ellinoserviki filia 1991-1995. I symmetohi tou ellinikou imperialismou ston «trito valkaniko polemo»* (anti-imp 6), Athina, 2013.
9. Fotiadis, Ruža, "Christenbrüder und Türkenfreunde: Griechisch-serbische Beziehungsbilder im 19. Jahrhundert", in: Stefan Troebst et al. (ur.): *Post-Panslavismus. Slavizität, Slavische Idee und*

- Antislavismus im 20. und 21. Jahrhundert*, Göttingen, 2014, 363-387.
10. Fotiadis, Ruža, "Von orthodoxen Brüdern und traditionellen Freunden – die Idee der griechisch-serbischen Freundschaft", u: Tanja Zimmermann (ur.): „*Brüderlichkeit*“ und „*Bruderzwist*“. *Mediale Inszenierungen des Aufbaus und des Niedergangs politischer Gemeinschaften in Ost- und Südosteuropa (Kultur- und Sozialgeschichte Osteuropas, 2)*, Göttingen, 2014, 465-483.
 11. Fotiadis, Ruža, "Traditional Friends and Orthodox Brothers". The Making of the Greek-Serbian Friendship in the 1990s. Paper presented at the 7th Biennial Hellenic Observatory PhD Symposium on Contemporary Greece & Cyprus, The London School of Economics and Political Science, London, 4-5 June 2015, <http://www.lse.ac.uk/europeanInstitute/research/hellenicObservatory/Events/HO%20PhD%20Symposia/7th-Symposium/Documents/Papers/Fotiadis-Ruza.pdf> (19.11.2019).
 12. Fotiadis, Ruža, "‘Opasni prijatelji, nevjerna braća’ – bliskost i udaljenost u međunarodnim odnosima na primjeru Grčke i Jugoslavije", u: Hannes Grandits, Vladimir Ivanović, Branimir Janković (ur.): *Reprezentacije socijalističke Jugoslavije: reispitivanja i perspektive*, Zagreb / Sarajevo, 2019
 13. Fotiadis, Ruža, „Von Waffenbrüdern und Bruderstädten – griechisch-serbische Städtepartnerschaften am Beispiel von Korfu“, u: Corinne Defrance et al. (ur.): *Städtepartnerschaften in Europa im 20. Jahrhundert*, Göttingen (u tisku).
 14. Gounaris, Basil C., "A Mysterious Bond forged by History": The Making of the Greek-Serbian Traditional Friendship in 19th Century Greece, u: *Balkan Studies* 45, 1 (2004), 5-22.

15. Hasiotis, Lukijanosa, *Srpsko-grčki odnosi 1913-1918. Savezničke prednosti i politička rivalstva*, Novi Sad, 2017.
16. Karakatsanis, Leonidas, *Turkish-Greek Relations. Rapprochement, civil society and the politics of friendship* (Routledge Advances in Mediterranean Studies), London, 2014.
17. Karčić, Hikmet, "Fear Not, For You Have Brothers in Greece": A Research Note, u: *Genocide Studies and Prevention* 3,1 (2008),147-152.
18. Katarios, Kirijakos, *Putovanje dobrovoljca*, Beograd, 2002.
19. Katsioulis, Christos, *Die griechische außenpolitische Identität im Namenskonflikt mit Mazedonien und im Kosovo Krieg. Studien zur Deutschen und Europäischen Außenpolitik 10* (2002), Lehrstuhl Internationale Beziehungen/Außenpolitik, Universität Trier, http://www.phil.uni-passau.de/fileadmin/dokumente/lehrstuehle/stahl/Publikationen__Votr%C3%A4ge/griechische_AP.pdf (19.11.2019).
20. Keridis, Dimitris, *The Foreign Policy of Nationalism: The Case of Serbia (1986-1995) and Greece (1991-1995)*. Ph.D. in International Relations, Tufts University 1998, <http://users.uom.gr/~keridis/files/public/public2.pdf> (19.11.2019).
21. Kontonis, Charalampos, „Scheseis Elladas-Giougkoslavias sto Metapsihropolemiko Perivallon. Paradosiakos Symmahies, Nees Realistikes Prooptikes“, u: Panagiotis Tsakonas (ur.): *Syghroni Elliniki Exoteriki Politiki. Mia Synoliki proseggisi*, 2. tom, Athina, 2003.
22. Koschut, Simon; Oelsner, Andrea (ur.), *Friendship and International Relations*, Palgrave, 2014.
23. Langenohl, Andreas, *Town Twinning, Transnational*

- Connections, and Trans-Local Citizenship Practices in Europe (Europe in a Global Context)*, Basingstoke, 2015.
24. Livanios, Dimitrios, "Christians, Heroes, Barbarians: Serbs and Bulgarians in the Modern Greek Historical Imagination (1602-1950)", in: Dimitris Tziouvas (ur.): *Greece and the Balkans. Identities, Perceptions and Cultural Encounters since the Enlightenment*, Aldershot, 2003, 68-83.
 25. Michas, Takis, *Unholy Alliance. Greece and Milošević's Serbia*, East European Studies, 15, College Station, 2002.
 26. Milosavljević, Olivera, „U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o 'nama i 'drugima'“, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, *Ogledi*, 1, Beograd, 2002.
 27. Pavićević, Aleksandra, "Ambiguity of Integration Processes: The Serbs in Greece. National Identity of the New Immigrants", u: *Ethnologia Balkanica* 8 (2004), 103-114.
 28. Popović, Đorđe, *Vaskrs Srba na Krfu*, Niš, 1996.
 29. Ristić, Stana, „Stereotipi o Grcima u srpskom jeziku“, u: *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 54 (2006), 47-55.
 30. Rozakis, Christos, "I krizi sti Giougkoslavia. Enas apokaliptikos dialogos anamesa stin elliniki exoteriki politiki kai stin politiki tis evropaikis koinotitas", u: Thanos Veremis (ur.): *Valkania. Apo ton dipolismo sti nea epohi*, Athina, 1994.
 31. Skordos, Adamantios, *Griechenlands Makedonische Frage. Bürgerkrieg und Geschichtspolitik im Südosten Europas 1945-1992*, Göttingen, 2012.
 32. Srebrenitsa. *To megalitero egklima tou „politismenou kosmou“ stin Evropi meta ton deftero pagkosmio polemo (anti-imp 5)*, Athina, 2011.

33. Stefanidis Ioannis D., *Stirring the Greek Nation. Political Culture, Irredentism and Anti-Americanism in Post-War Greece, 1945-1967*, Aldershot, 2007.
34. Sutton, David E., *Memories Cast in Stone. The Relevance of the Past in Everyday Life*, Oxford, 1998.
35. Tsatsanis, Emmanouil, "Hellenism under siege: the national-populist logic of antiglobalization rhetoric in Greece", u: *Journal of Political Ideologies* 16, 1 (2011), 11-31.
36. Tziampiris, Aristotle, *Greece, European Political Cooperation and the Macedonian Question*, Aldershot, 2000.
37. Tzimas, Stavros, *I Katarrevsi tis Giougkoslavias kai oi ellinikes fantasioseis. Ellas-Servia-Orthodoksia*, Thessaloniki, 2014.
38. Valnten, Sotiris, „I Ellada sta Valkania kai ton kosmo 1995-2003“. *O dyskolos eksygychronismos tis exoterikis politikis*, Athina, 2004.
39. Valnten, Sotiris, „I Valkaniki Politiki tis Elladas. Kritikos Apologismos tis Metapolemikis Periodou kai Prooptikes“, u: Panagiotis Tsakonas (ur.): *Syghroni Elliniki Exoteriki Politiki. Mia Synoliki proseggisi*, 2. tom, Athina, 2003.
40. Verdery, Katherine, "Whither 'Nation' and 'Nationalism'?", u: Gopal Balakrishnan (ur.): *Mapping the Nation*, London / New York, 1996.
41. Živulović, Žika, *Preci i potomci*, Beograd, Službeni glasnik, 1998.

„TRADITIONAL FRIENDS AND ORTHODOX BROTHERS“: CREATION OF THE GREEK-SERBIAN FRIENDSHIP IN THE 1990s

Summary

The end of the Cold War and the beginning of wars in former Yugoslavia caused significant changes in entire South-East Europe. The 1990s era marked the period of transition not only in the former Socialist countries, but also in Greece which was the only Western democracy, NATO and EU member, as well as the most advanced economy in the Balkans at the time. Political analysts of the time considered that Greece should use the opportunity and assume the leading role in the region and serve as a guarantee of stability in the preparation for the integration of South-East Europe into the western structures. However, the opposite happened: In the 1990s, Greece had become “part of the Balkan issue, not part of [its] solution.” That is why this paper shows, through the selected examples, the formation of the narrative on the traditional Greece-Serbian friendship, as well as the role of the interpretation of the past and the discourse on history had on the formation, development and maintenance of the narrative, and the way in which the narrative changed in the 1990s, in different narrower contexts. Thus, rejecting the phenomenon of the “Greece-Serbian friendship” in the 1990s as an “empty discourse” or “a loud rhetoric of nationalists” would be tunnel visioning. On the contrary, the friendship prism enables the understanding of many an intertwining in the Greece-Ser-

bian relations in the 1990s and beyond, and in a wider context, since it offers also a focus on the elite discourse and everyday practices, on the international politics and local initiatives, and, finally, it creates a vivid image of social events in Greece and Serbia in the late 20th and early 21st centuries.

Key words: Yugoslavia, Serbia, Greece, Orthodox, history, historiography.

ISTORIJA U MAKEDONIJI : NAUKA, POLITIČKO PITANJE ILI PITANJE IDENTITETA?

Petar Todorov

Institut za nacionalnu istoriju, Skopje

Kada su zbog grčkog veta na Samitu u Bukureštu 2008. godine Republici Makedoniji bila zatvorena vrata za ulazak u vojno-politički savez – NATO, makedonsko društvo, veliki broj novinara, ali što je najvažnije, i tadašnja vladajuća politička elita to su tumačili kao veliki udar na Makedoniju. Novinari, koji su važili za kritičare vladavine Nikole Gruevskog (predsednik Vlade od 2006. do 2015. godine), pisali su kako je Bukurešt opet važan za Makedoniju, praveći asocijaciju na Bukurešt iz 1913. godine, tačnije na Bukureški mirovni ugovor, koji je podelio teritoriju geografskog regiona Makedonije između balkanskih država nakon Drugog balkanskog rata. Neki od njih su pre tog samita čak isticali da ulazak Makedonije u

NATO može predstavljati satisfakciju za vekovno stremljenje Makedonaca za slobodu i državnost. Ali, kad je već bilo jasno da neće biti ništa od NATO članstva, novine su pisali da je Bukurešt opet sudbonosan za Makedoniju i Makedonce, da posle 1913. godine ona predstavlja drugu veliku nepravdu nanесenu Makedoncima.¹ Slične su bile i izjave političkog rukovodstva, a sam događaj doveo je do stvaranja snažnih frustracija, koje je tada vladajuća stranka VMRO-DPMNE veoma lako pretvarala u novi val nacionalizma za političke ciljeve, koji je već počeo da uzima maha nakon njenog dolaska na vlast 2006. godine.

Doista, Bukurešt 2008. godine i grčki veto pokazali su se kao veoma štetni, sa dugotrajnim posledicama po razvoj makedonskog društva, na koje ćemo se kasnije osvrnuti. Ono što je važno spomenuti na početku jeste da neminovno ovi primeri novinarskog tumačenja i političke zloupotrebe jesu rezultat istorijske svesti i percepcije koje dominiraju u savremenom makedonskom društvu, tačnije kod etničkih Makedonaca, jer se pogledi na prošlost dosta razlikuju kod etničkih Albanaca. Ovaj odnos, za koji će u nastavku teksta biti još primera, stvaran je decenijama.

* * * *

Danas u Makedoniji, tačnije u Republici Severnoj Makedoniji fakultetska nastava istorije, njeno izučavanje, kao i istraživanje odvija se na nekoliko institucija na makedonskom i na albanskom jeziku. Najstarija institucija, osnovana 1948. godine, koja zapošljava najveći broj istoričara, svakako je Institut za nacionalnu istoriju

¹ Erol Rizaov, "Po sto godini, Makedonija povtorno vo Bukurešt", *Utrinski vesnik*, 27. mart 2008, 18. Vladimir Tulevski, "Bukurešt 1913-2008", *Večer*, 7. mart 2008, 15. "Bukurešt po vtor pat istoriski za Makedonija", *Vest*, 1. april 2008, 2.

– Skopje. Institut (INI) je izdavač najstarijeg istorijskog časopisa sa izdatih preko 250 brojeva, počevši od 1957. godine do danas. Od 2000. godine u Institutu počinju da se organizuju poslediplomski i doktorski studiji, čime je postao druga visokoobrazovna institucija pored Instituta za istoriju pri Filozofskom fakultetu u Skoplju. Institut za nacionalnu istoriju također je pridružena članica najstarijeg i najprestižnijeg univerziteta u državi – Univerziteta *Sv. Kiril i Metodij*. Na njemu u okviru Filozofskog fakulteta radi Institut za istoriju, koji je do 2004. godine predstavljao jedinu visokoobrazovnu instituciju u Makedoniji gde se istorija izučavala na dodiplomskim studijama. Te godine je prvi put država ozvaničila dotada nelegalno funkcionisanje Tetovskog univerziteta, gde se od 1995. godine na albanskom jeziku izučavala istorija na dodiplomskim, poslediplomskim i doktorskim studijama. Tetovo nije jedino mesto gde se na albanskom jeziku izučava ili istražuje istorija. U Skoplju od 2006. godine počinje sa radom Institut za duhovno i kulturno nasleđe Albanaca, gde većinu zaposlenih čine profesionalni istoričari, ali i pripadnici albanske etničke zajednice. Njihov fokus je izučavanje istorije i kulturnog nasleđa Albanaca. Četvrta visokoobrazovna institucija gde se izučava istorija nalazi se u Štipu, kulturnom i obrazovnom centru na istoku zemlje. Od 2007. godine tamo počinje sa radom novi univerzitet – Univerzitet "Goce Delčev", na kome u okviru Fakulteta za obrazovne nauke radi Katedra istorije, gde se svake godine upiše manji broj studenata. Broj studenata na fakultetima u Skoplju, Tetovu i Štipu zavisi od godine do godine, ali i od značaja istorije u društvu, tačnije od (zlo)upotrebe istorije od strane vlasti i političkih stranaka. Tako je broj studenata u vreme vladavine desničarske VMRO-DPMNE uvek bio veći nego u periodima kad su na vlasti socijaldemokrati – SDSM. Primera

radi, ove godine (2019–2020) na Filozofskom fakultetu upisano je jedva 30 studenata, dok su u Štipu upisana samo 3 studenta. Ranijih godina, dok je na vlasti bio VMRO-DPMNE, taj broj je bio duplo veći, a u nekim godinama i tri puta veći.

Prema tome, danas u Makedoniji funkcioniraju ukupno pet različitih naučnih i visokoobrazovnih institucija na kojima se istražuje i/ili izučava istorija na dodiplomskim, posrediplomskim i doktorskim studijama. Pored ovih institucija, za istoriografsku produkciju ili, preciznije rečeno, za građenje slike o prošlosti važni su i muzeji, ali i igrano-dokumentarna produkcija. To je pogotovo bilo izraženo u periodu od 2008. do 2014. godine. Prednjačio je novi Muzej makedonske državnosti i borbe za oslobođenje i žrtava komunizma. Također, treba napomenuti da se istorija u Makedoniji tumači i od strane istoričara amatera, tačnije paraistoričara, koji prošlost interpretiraju van svih principa i standarda istorijskog istraživanja. Njihov rad treba gledati kroz prizmu nacionalnih frustracija, ali i potrebe političkih elita. Ali, ne bi bilo uopće bitno o njima raspravljati da oni koje nazivamo profesionalnim istoričarima ne učestvuju zajedno s njima na pojedinim skupovima, čime legitimišu njihov rad.²

Važno je napomenuti i podelu na makedonsku i albansku historiografiju u smislu etničke pripadnosti istoričara, jezik na kojem publikuju i/ili drže nastavu, ali i fokus istraživanja – vlastita etnička grupa i njena nacionalna istorija. Ova podela samo je jedan segment segregacije makedonskog društva na etničkim osnovama. Najbolje se to vidi preko primera udžbenika. Naime, u

² Takvi skupovi ili radovi sastavni su deo makedonskog društva, a zadnji takav je skup na kome je pored dvoje profesionalnih istoričara prisustvovao i jedan tv-voditelj (lokalne televizije) koji redovno govori i tumači prošlost van svih principa i škola istorijskog istraživanja.

udžbenicima istorije od 6. razreda osnovne do 4. razreda srednje škole postoje dva paralelna etnocentrična narativa, makedonski i albanski. Tako učenici grade sliku prošlosti prema kojoj etnički Makedonci i etnički Albanci ne dele ništa zajedničko iz prošlosti.³ Pored nekoliko zajedničkih publikacija koje se tiču istorije druge zajednice i/ili istorije obiju etničkih zajednica, glavna i dominantna osobina historiografskih produkcija koje postoje u Makedoniji jeste politička istorija sopstvene etničke zajednice, tačnije istorije zajednice kojoj autor/autorica uslovno pripada. Zbog jezičkih barijera autora ovog članka rad se odnosi samo na historiografsku produkciju etničkih Makedonaca, koja se uglavnom naziva opštim imenom *makedonska historiografija*.

Pre nego što pređemo na prezentaciju glavnih osobina i/ili problema historiografije u Makedoniji, treba napomenuti da u, uslovno rečeno, etničkom makedonskom korpusu najveća historiografska produkcija dolazi sa Ins-

³ Udžbenici istorije, ali i historiografska produkcija u Makedoniji bili su predmet interesa istoričara iz Makedonije, ali i onih iz evropskih zemalja. Primera radi: Darko Stojanov/Jovan Bliznakovski, "Between History and Politics: Understanding Antiquitas Myths in Macedonian History Textbooks", in: Lichnofsky, Pandejmon, Stojanov (eds.) *Myths and Mythical Spaces: Conditions and Challenges for History Textbooks in Albania and South-Eastern Europe*, V&R 2018, 77-96. Irena Stefoska/Darko Stojanov, "Remembering and Forgetting the SFR Yugoslavia: Historiography and History Textbooks in the Republic of Macedonia", in: *Südosteuropa* 64, 2016. Petar Todorov, "Representations of Ethnic Albanians in Macedonian History Textbooks from 1970 until the Present Day", in: Lichnofsky, Pandejmon, Stojanov (eds.), *Myths and Mythical Spaces: Conditions and Challenges for History Textbooks in Albania and South-Eastern Europe*, V&R 2018, 257-269. Irena Stefoska, "Nation, Education and Historiographic Narratives: The Case of the Socialist Republic of Macedonia (1944-1990)", in: Ulf Brunnbauer and Hannes Grandits (eds.), *The Ambiguous Nation: Case Studies from Southeastern Europe in the 20th Century*, Munich: Oldenbourg, 2013, 195-229.

tituta za nacionalnu istoriju, zatim sa Instituta za istoriju pri Filozofskom fakultetu i manje s Fakulteta u Štipu. Razumljivo je jer u Institutu za nacionalnu istoriju radi oko 40 naučnih radnika, dok je taj broj četiri puta manji na Filozofskom fakultetu u Skoplju, a u Štipu ima jedva 5 naučnih radnika. Jednim kratkim pregledom članaka objavljenih u istorijskim časopisima lako se može zaključiti da je u fokusu istoričara istorija Makedonaca i Makedonije od antike do danas. Najbolji uvid u historiografsku produkciju s naučnog aspekta i u shvatanju istorije možemo dobiti ako analiziramo organizaciju i historiografsku produkciju istoričara s Instituta za nacionalnu istoriju, gde radi i autor ovog članka.

Trenutna organizacija najvećeg centra za istorijska istraživanja je sledeća:

- Odeljenje za antičku i srednjovekovnu istoriju (do kraja 14. veka)
- Odeljenje za osmanlijsko-turski period
- Odeljenje za istoriju Balkana i Makedonije (1800–1914)
- Odeljenje za istoriju makedonskog naroda (1914–1941)
- Odeljenje za novu i najnovu istoriju (1941–1991)
- Balkanološko odeljenje
- Odeljenje za kulturnu istoriju

Prema imenu odeljenja⁴, ali i prema opisu njihovog istraživačkog interesa, može se videti da ne postoji neki usaglašen pristup, niti se odražava savremeno i dominantno shvatanje istorijskog vremena i periodiza-

⁴ Organizacija i naučni interes odeljenja na Institutu za nacionalnu istoriju može se videti na njegovoj internet-stranici: <https://www.ini.ukim.mk/index.php?m=4> (zadnji put konsultovano: 25. 9. 2019).

cije. Primera radi, u opisu naučnog interesa odeljenja koje se bavi antičkim i srednjovekovnim periodom stoji da istražuje istoriju makedonskog naroda (sic!). O ovome pristupu najbolje govori i oficijelno ime institucije – Institut za nacionalnu istoriju. Ipak, treba napomenuti da takav pristup i shvatanje ne dele svi istraživači ovog odeljenja, niti drugih odeljenja, gde je u fokusu istraživanja nacionalna istorija i/ili istorija Makedonije. Izuzetak je Odeljenje za osmanlijsko-turski period, u čijem je fokusu osmanlijska civilizacija i kultura i njeno prisustvo na Balkanu. Što se tiče Balkanološkog odeljenja, čiji pristup izučavanja istorije postoji u većini balkanskih zemalja, za svoj istraživački interes ima istoriju balkanskih naroda od 19. veka do danas, ali i istoriju Makedonaca u susednim balkanskim državama nakon 1913. godine, tačnije nakon balkanskih ratova. Ako to uporedimo sa stanjem na početku 1990-ih godina, primetno je uvođenje nekih novih koncepata, kao što je kulturna istorija, u odeljenju koje je formirano pre nekoliko godina. Kako se ističe u opisu naučnog interesa ovog odeljenja, što možemo pročitati na njihovoj internet-stranici, u fokusu su *etnički identiteti, duhovna kultura, narodna kultura, afirmacija nacionalnog entiteta* itd. To znači da je reč o visokoj kulturi u kontekstu nacionalne istorije i nacionalnog identiteta.

Što se tiče tema istraživanja, dovoljno je napraviti pregled članaka objavljenih u glavnim časopisima, ali i monografija koje su istoričari u Skoplju objavili proteklih godina. Naime, pregled deset zadnjih godina otkriva da se istoričari uglavnom bave političkom istorijom. Retki su primeri društvene ili kulturne istorije. Pritom se politička istorija odnosi na razne aspekte i periode istorije Makedonije ili makedonskog pitanja kad je reč o istoriji 19. i 20. veka. Na osnovu pregleda časopisa *Glasnik In-*

stituta za nacionalnu istoriju u proteklih deset i više godina, teško je reći da jedan period ili pitanje iz prošlosti dominira nad drugim. Skoro svaki broj sadrži tekstove koji se odnose na antičku ili srednjovekovnu istoriju, na osmanlijski period, kao i na istoriju stvaranja nacionalnih identiteta u 19. i 20. veku. Tako je za period od 2006. do 2018. godine ukupan broj članaka objavljenih u *Glasniku* preko 130. Od njih se oko 35% odnosi na antički i srednjovekovni period, oko 5% na osmanlijski period, oko 45% na nacionalna pitanja i oko 15% na pitanja istorije drugih etničkih zajednica na teritoriji Makedonije ili neke druge teme koje su izvan nacionalnog pitanja. Detaljna analiza ovih članaka zahteva jedan poseban rad, ali ovde možemo sa sigurnošću reći da najveći interes postoji za nacionalnu istoriju i nacionalno pitanje u 19. i 20. veku, a najmanji interes za osmanlijsku istoriju i civilizaciju. To je razumljivo ako se uzme u obzir da je do 2018. godine u Institutu za nacionalnu istoriju, ali i u celoj državi, radilo samo troje osmanista, znatno manji broj kad se upoređi s onima koji se bave drugim istorijskim periodima i temama. Od svih ovih članaka najveći broj se odnosi na teritoriju geografske Makedonije i na nacionalna pitanja. Slična situacija je i za period 1990-ih godina, kada se preko 90% objavljenih članaka odnosilo na geografski region Makedonije i na nacionalnu istoriju.⁵

Pored ovih pregleda, da bismo dobili pravu sliku makedonske historiografije, potrebno je pogledati i druge publikacije, naučne skupove, naučne projekte, kao i nastupe istoričara u medijima. Na ovo treba dodati i otvaranje novog muzeja u centru Skoplja (deo Projekta Skopje 2014), kao i veliku produkciju dokumentarnih filmova o

⁵ Ulf Brunbauer, “Serving the Nation: Historiography in the Republic of Macedonia (FYROM) after Socialism”, in: *Historien*, 4 (2003-4), 161-182.

istoriji Makedonije koja je trajala otprilike od 2008. do 2014. godine.

Krenimo redom. Monografije koje istoričari u Makedoniji objavljuju uglavnom slede primere koje nalazimo u *Glasniku* Instituta za nacionalnu istoriju. U fokusu je Makedonija, nacionalno pitanje i odnosi suseda prema Makedoniji i Makedoncima. Isto tako, kad god je jubilar-na godina, istoričari i naučne institucije organizuju skupove. Takav je primer sa obeležavanjem stotinu godina balkanskih ratova. Na tim skupovima u fokusu istoričara bili su Makedonija i makedonsko nacionalno pitanje.⁶ Čak i kad imamo skupove povodom 65 godina postojanja Instituta za nacionalnu istoriju, a pristup organizatora je više regionalni nego nacionalni, makedonski istoričari drže se Makedonije i makedonskog nacionalnog pitanja. Tako se na konferenciji koja je nosila naziv “Balkan: ljudi, ratovi i mir” od ukupno 28 objavljenih tekstova od makedonskih istoričara njih 25 odnosi na Makedoniju i makedonsko nacionalno pitanje.⁷

Ovaj interes za Makedoniju i makedonsko nacionalno pitanje odraz je društvenog razvoja. Interes istoričara, a i društva, jeste da se istraživanja odnose na Makedoniju, na istorijske procese koje su se odvijali na ovim prostorima u datom kontekstu vremena, civilizacije i kulture. Potrebno je ukazati na odnos koji većina istoričara ima prema prošlosti i istoriji Makedonije i makedonskog naroda. Naravno, analiza svih publikacija (članci, knjige) nije moguća za jedan manji, pregledni članak kakav je ovaj, ali ako uzmemo u obzir nekoliko reprezentativnih monografija, lako možemo uočiti koji je glavni

⁶ Vlado Kambovski (ed.), *100 godini od Balkanskite vojni (prilozi od naučniot sobir održan na 3-4 dekemvri 2012 godina)*, Skopje, MANU, 2013.

⁷ Institut za nacionalnu istoriju, *Balkan: lugje, vojni i mir*, Skopje, 2015.

interes i cilj makedonske historiografije. Nakon kratkog pregleda istraživanja i analize koje su drugi historičari iz Makedonije i drugih zemalja uradili, uočljiv je interes za poreklo etničkih Makedonaca i dokazivanje njihovog identiteta različitog od bugarskog i/ili srpskog etničkog identiteta. Mit o poreklu, zajedno sa mitom žrtve, dominira u makedonskim nacionalnim istorijskim narativima. To je sasvim razumljivo ako uzmemo u obzir kontekst u kome se makedonska historiografija razvijala, ulogu koju je imala kad je stvarana kasnih 40-ih godina 20. veka, ali i negiranje makedonskog naroda od strane grčkih i bugarskih historičara.⁸

Možda je najsnažniji historiografski sukob onaj sa bugarskim historičarima, koji traje od 1948. godine i prekida odnosa između Bugarske i Jugoslavije, a pogotovo nakon 1963. i promena bugarske politike prema makedonskom pitanju koju je promovisao Todor Živkov, bugarski socijalistički političar i vođa Narodne Republike Bugarske od 1954. do 1989. godine. U srcu ovog istorijsko-političkog spora je pitanje identiteta Slovena na teritoriji geografskog regiona Makedonije. Od 60-ih godina 20. veka u nekoliko navrata jugoslovenski i bugarski političari vodili su diskusije o identitetu istorijskih ličnosti sa prostora Makedonije. Historičari su bili teška artiljerija, a njihov interes je bio pokazati, tačnije, dokazati da su Makedonci poseban narod, kad su u pitanju makedonski historičari, ili da su oni deo bugarskog naroda, kada su u pitanju bugarski historičari. Taj se sukob produžio i nakon pada socijalizma u obe zemlje.⁹ I pored nekih pokušaja da istorija, tačnije, različito tumačenje prošlosti ne bude smetnja razvitku političkih i ekonomskih odnosa između

⁸ Ulf Brunnbauer, *Serving the Nation*, p. 170

⁹ Tchavdar Marinov, *La question macédonienne de 1944 à nos jours : Communisme et nationalisme dans les Balkans*, L'Harmattan, 2010.

dve države i dva naroda, ovo pitanje još ostaje aktuelno i predstavlja smetnju u razvoju dobrih odnosa između Makedonije i Bugarske.

Ovaj trend dokazivanja porekla produžio se i nakon raspada socijalističke Jugoslavije. Kad je reč o definisanju makedonskog identiteta, najveći uticaj nastao je nakon proglašenja nezavisnosti 1991. godine i zvaničnog nepriznavanja imena Makedonije od strane zvanične Atine. To je dalo podsticaj da istoričari, ali i svi oni koji se na neki način bave ili se interesuju za prošlost, traže poreklo Makedonaca u antici. Najreprezentativniji primer ove promene je izdanje Instituta za nacionalnu istoriju iz 2008. godine – *Istorija makedonskog naroda*.¹⁰ Za razliku od jugoslovenskog perioda, u ovoj knjizi, ali i u nekim prethodnim izdanjima, kao što je sedmotomna *Istorija makedonskog naroda*, antički period dobija puno veće značenje. Štaviše, knjiga iz 2008. godine direktno promovise tezu o kontinuitetu postojanja Makedonaca od antike do danas. Prethodno, ali i u javnom diskursu, pogotovo nakon 2006. godine, antički Makedonci sve su prisutniji u istorijskim tekstovima, gde su predstavljeni kao deo “etnogeneze” makedonskog naroda, tj. kao nerazdvojni deo makedonskog identiteta i kulture. Isto tako, novi istorijski narativ šalje poruku o državotvornoj tradiciji Makedonaca od antike do danas. Na taj način istoričari su polako postali deo politike i odnosa države prema tom istorijskom nasleđu, a Makedonija je ušla u period takozvane “antikvizacije”. Ipak, iako je jedan dobar deo istoričara koji se bave antičkom prošlošću kritikovao ovaj pristup oglašavanjem u časopisima ili izjavama u medijima, treba napomenuti da je antikvizacija postala sve dominantnija u javnom diskursu. Čak su i istoričari koji se bave kasnijim periodi-

¹⁰ Todor Chepreganov (ed.), *Istorija na makedonskiot narod*, INI, Skopje, 2008.

ma, kao što su 19. i 20. vek, u svojim radovima pominjali kako su makedonski revolucionari sledili tradicije antičkih makedonskih kraljeva.¹¹

Tako je nakon socijalističkog perioda konstrukcije slovenskog identiteta makedonskog naroda u novim političkim uslovima od početka 1990-ih godina nastupio period konstrukcije antičkog identiteta, tačnije simbioza antičkog i slovenskog diskursa. Posledice svega toga bile su velike, ne samo na unutrašnjem nego i na spoljašnjem planu. Istoričari su polako preuzeli ulogu političara, a često su i sami političari držali predavanja o prošlosti. Jedna od posledica takvog stanja bio je projekat *Skopje 2014.* i izgradnja velikog broja zgrada u stilu koji bi trebao ličiti na neoklasicizam ili barok, kao i gradnja spomenika. Centralno mesto i najveći prostor dobili su Aleksandar Veliki i njegov otac Filip II, kao i Aleksandrova majka, koja je predstavljena kako diže malog Aleksandra, što je samo po sebi problematično zbog načina predstavljanja žena u istoriji, ali i rodne politike VMRO-DPMNE-a. Snažna politizacija istorije neminovno je dovela i do podele između samih Makedonaca na one koji smatraju da imaju antičko poreklo i na one koji smatraju da imaju slovensko poreklo. Paralelno s tim, pitanje imena države postalo je sastavni deo političke bitke između stranaka, a u diskursu je sve više dominiralo verovanje da je ime Makedonija istorijsko ime i da je identitet Makedonaca tesno povezan s imenom države.

Primer diskusija o antičkom poreklu objašnjava na najbolji način odnose između Makedonije i Grčke i uticaj koji one imaju na razvoj historiografije i identitet etničkih Makedonaca. Odnos historiografije prema prošlosti i ulo-

¹¹ Takav primer nalazimo u knjizi: Vlado Popovski et al., *Sozdavanjeto na sovremenata makedonska država*, Skopje, 2014.

ga suseda možda se najbolje vidi na primeru tumačenja balkanskih ratova i podela regiona Makedonije između Bugarske, Grčke i Srbije. Naime, balkanski ratovi, ali i Prvi svetski rat, koji su obično tumačeni kao jedna celina koja je dovela do podele Makedonije, predstavljaju veoma važan *lieu de mémoire* kod etničkih Makedonaca. Narativ o balkanskim ratovima je narativ o žrtvi i politikama suseda, ali i velikih sila da spreče stvaranje nezavisne makedonske države. U centru je Bukureški mirovni ugovor iz 1913. godine, koji predstavlja sinonim nepravde, ali i kontinuirane borbe protiv susednih država, čime se ovaj istorijski događaj može tumačiti i kao politički mit.¹²

Kad je reč o balkanskim ratovima, dva važna aspekta posebno su bitna. Prvi je mit žrtve, a drugi uloga koju susedi imaju u podeli prostora Makedonije. Koristeći veoma precizno odabrani rečnik, koji ima za cilj da podstiče emocije kod čitalaca, istoričari često definišu ovaj rat kao rat protiv Makedonije i Makedonaca. Pri tome se u većini tekstova Makedonija vidi kao politički subjekat koji ima svoju nacionalnu, političku i socijalnu celinu, a nove vlasti Srbije, Bugarske i Grčke opisane su kao novo ropstvo, koje je prouzrokovalo gubljenje nacionalne kohezije, patnje, masovna ubistva, izgnanstva, što čini ovaj događaj jednim od najtragičnijih u istoriji makedonskog naroda. Za ovakve tragične posledice optuženi su susedi, ali i velike sile na početku 20. veka, koje su glavni krivci za podelu Makedonije i za nemogućnost da se stvori makedonska država.

¹² Petar Todorov, "From Bucharest 1913 to Bucharest 2008: The Image of the Balkan Wars in Macedonian Historiography and Public Discourse", in: Katrin Boeckh and Sabine Rutar, *The Balkan Wars from Contemporary Perception to Historic Memory*, Palgrave Macmillan, 2016, 291-317.

O mestu balkanskih ratova u makedonskoj istoriografiji i u makedonskom društvu možemo govoriti sa više aspekata, ali ono što je važno napomenuti jeste politizacija ove istorije, koja je dovela do porasta nacionalnih frustracija i nacionalističke retorike kod etničkih Makedonaca u proteklih 30 i više godina. Veoma značajan događaj koji je doveo do porasta nacionalizma jeste grčki veto 2008. godine na NATO samitu u Bukureštu, čime je Republika Makedonija bila sprečena postati punopravnom članicom ovog vojno-političkog saveza. Kako smo spomenuli na početku, to je prouzrokovalo veliki val nezadovoljstva i nacionalnu frustraciju, što je tadašnja vladajuća stranka VMRO-DPMNE veoma vešto koristila u političke svrhe. Tako je 2013. godine sadašnji azilant u Budimpešti Nikola Gruevski, a tada premijer Makedonije, izjavio da je Bukurešt 2008. godine druga velika nepravda za Makedonce nakon one iz 1913. godine.¹³ Istovremeno, Makedonska radio-televizija producirala je veliki broj dokumentarnih filmova koji su obrađivali istoriju Makedonije od antike do danas. Dokumentarni film koji tretira balkanske ratove počinje s novinarskim prilogom o NATO samitu u Bukureštu 2008. godine.¹⁴

Grčki veto i neodgovornost makedonske političke elite imali su dugotrajnu posledicu po razvoj makedonskog društva. Nacionalistička politika i politizacija istorije postala je sastavni deo političkog govora i deo predizbornih kampanja. Sve je to samo još više dovodilo do podele unutar makedonskog društva. Pored dotad poznatih podele između Makedonaca i Albanaca, rasla je podela između samih Makedonaca na “antičke” i “slovenske” Makedonce.

¹³ *Ibidem*, 311.

¹⁴ https://www.youtube.com/watch?v=ZdvOn_Mlq1g

Nakon promene vlasti na kraju 2016. godine nova vlada (SDSM) uspjela je za veoma kratko vreme da potpiše dva ugovora koja su tretirala najveće i najvažnije spoljno-političke probleme Makedonije, ali i etnički i nacionalni identitet Makedonaca. Ugovor o dobrosusedstvu sa Bugarskom i Prespanski ugovor, koji stavlja kraj na disusiju sa Grčkom o pitanju imena države, Republici Makedoniji oficijelno daje ime Republika Severna Makedonija. Oba ugovora tretiraju i pitanje istorije, onaj sa Bugarskom površnije, a sa Grčkom detaljnije. Naime, Ugovor o dobrosusedstvu sa Bugarskom predviđa stvaranje bilateralne multidisciplinarnе komisije za istorijska i obrazovna pitanja, ali ističe i “zajedničku istoriju”. Također, i Prespanski ugovor predviđa stvaranje komisije za udžbenike i ukazuje na to da komisija treba da radi po principima UNESCO-a i Saveta Evrope.

Za razliku od ugovora sa Bugarskom, kojim su razlike u tumačenju prošlosti ostavljene komisiji u razmatranje, Prespanski ugovor direktno tretira tumačenje prošlosti. Naime, s jedne strane, ugovor dekonstruiše jedan od najznačajnijih grčkih mitova – Makedonija je jedna i ona je grčka. Ugovor jasno ukazuje na to da ime Makedonija ima različito značenje u Grčkoj i u Makedoniji, a pridev makedonski može se koristiti u obe zemlje. S druge strane, ugovor potvrđuje jedan drugi veliki grčki mit – mit o antičkom poreklu grčke nacije, te činjenicu da su savremeni Grci jedini naslednici istorije i kulture antičkih Makedonaca.

Odmah nakon potpisivanja ugovora s Bugarskom, a pogotovo po potpisivanju ugovora sa Grčkom, u makedonskom društvu pojavile su se snažne kritike, ali i optuživanja da je istorija Makedonije prodana susedi-ma, da će udžbenici istorije u Makedoniji biti pisani po

nalogu susednih država. Napadi su bili najснаžнији после потписивања уговора са Грчком, када су историčари и политичари, али и сви они који су сматрали да имају шта да кажу о овој теми, а притом су део интелектуалне елите, оптуживали, предупређивали, давали апокалиптична предвиђања и ширили дезинформације о овом питању. Тако се у осуђивању уговора могло чути како се мakedonsка историја укida, како мakedonsка нација добија ново име, како Мakedонци више неће постојати, како се негира мakedonsка државност, па чак и то како ће термини попут “Makedonija” и “makedonski” бити изван употребе. Оно што је важно споменути јесте да ниједна од ових и њихових сличних изјава нису биле поткрепљене аргументима или анализом садржаја самог тог уговора.

Одакле долазе овај страх и политичке манипулације? Ниво развоја историјске и политичке мисли један је од главних разлога што одређена група грађана Републике Северне Мakedonije тврди и/или верује да се њихова држава одрекла своје историје и идентитета. Наиме, у Мakedoniji, али и свуда на Балкану, историјски и политички митови сматрају се историјским чињеницама, или, како се то обично назива, “историјском истином”, а притом се историја посматра линеарно, преовладава веровање да историја не може бити заједничка и да може припадати само једном народу или нацији. Оно што чини ситуацију у Мakedoniji проблематичном и што има утицај на развој историографије јесу ови експлицитни примери политизације историје и њено коришћење за политичке употребе. Најеклатантнији пример је недавна трибина на којој су, поред историčара, учешће узели и историčари аматери, владика Мakedonsке православне цркве, бивши дипломати и њима слични актери јавног дискурса. На трибини се говорило како се историја дели, распродаје и краде од стране суседа, а свако супротно мишљење које постоји у јавности и у наuci сматра се “непатриотским” и “супрот-

nim nacionalnim interesima Makedonaca”.¹⁵

I nakon potpisivanja ugovora sa Bugarskom i Grčkom i delimičnog rešenja odnosa sa ovim susednim zemljama istorija je u Severnoj Makedoniji još uvijek veoma ispolitizovana. Ona još predstavlja alat u rukama političara, a istoričari se jednostavno nude politici, sebe više vide kao političare, kao nacionalne radnike, a manje kao naučnike.

LITERATURA

1. Brunbauer, Ulf, “Serving the Nation: Historiography in the Republic of Macedonia (FYROM) after Socialism”, in: *Historien*, 4 (2003-4), 161-182.
2. Chepreganov, Todor (ed.), *Istorija na makedonskiot narod*, INI, Skopje, 2008.
3. Kambovski, Vlado (ed.), *100 godini od Balkanskite vojni (prilozi od naučniot sobir održan na 3-4 dekemvri 2012 godina)*, Skopje, MANU, 2013.
4. Marinov, Tchavdar, *La question macédonienne de 1944 à nos jours: Communisme et nationalisme dans les Balkans*, L’Harmattan, 2010.
5. Popovski, Vlado et al., *Sozdavanjeto na sovremenata makedonska država*, Skopje, 2014.
6. Rizaov, Erol, “Po sto godini, Makedonija povtorno vo Bukurešt”, *Utrinski vesnik*, 27. mart 2008, 18.
7. Stefoska, Irena, “Nation, Education and Historiographic

¹⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=PzFOPEvqfYg>

- Narratives: The Case of the Socialist Republic of Macedonia (1944-1990)”, in: Ulf Brunnbauer and Hannes Grandits (eds.), *The Ambiguous Nation: Case Studies from Southeastern Europe in the 20th Century*, Munich: Oldenbourg, 2013, 195-229.
8. Stefoska, Irena / Stojanov, Darko, “Remembering and Forgetting the SFR Yugoslavia: Historiography and History Textbooks in the Republic of Macedonia”, in: *Südosteuropa* 64, 2016.
 9. Stojanov, Darko / Bliznakovski, Jovan, “Between History and Politics: Understanding Antiquitas Myths in Macedonian History Textbooks”, in: Lichnofsky, Pandelejmoni, Stojanov (eds.), *Myths and Mythical Spaces: Conditions and Challenges for History Textbooks in Albania and South-Eastern Europe*, V&R 2018, 77-96.
 10. Todorov, Petar, “From Bucharest 1913 to Bucharest 2008: The Image of the Balkan Wars in Macedonian Historiography and Public Discourse”, in: Katrin Boeckh and Sabine Rutar, *The Balkan Wars from Contemporary Perception to Historic Memory*, Palgrave Macmillan, 2016, 291-317.
 11. Todorov, Petar, “Representations of Ethnic Albanians in Macedonian History Textbooks from 1970 until the Present Day”, in: Lichnofsky, Pandelejmoni, Stojanov (eds.), *Myths and Mythical Spaces: Conditions and Challenges for History Textbooks in Albania and South-Eastern Europe*, V&R 2018, 257-269.
 12. Tulevski, Vladimir, “Bukurešt 1913-2008”, *Večer*, 7. mart 2008, 15.
 13. Tulevski, Vladimir, “Bukurešt po vtor pat istoriski za Makedonija”, *Vest*, 1. april 2008, 2.

HISTORY IN MACEDONIA: SCIENCE, POLITICAL OR THE ISSUE OF IDENTITY?

Summary

When the Greek veto at the 2008 Bucharest Summit closed the door to the Republic of Macedonia from entering the military and political alliance NATO, the Macedonian society, a number of journalists, and, more importantly, the ruling elite, interpreted that as an immense blow to Macedonia. Journalists, who were considered critics of the government of the 2006-2015 Prime Minister Nikola Gruevski, wrote that Bucharest was again important for Macedonia, associating the country with the 1913 Bucharest, more precisely, the Peace Agreement that divided the geographical territory of Macedonia between the Balkan countries after the Second Balkan War. This paper examines the relationship of the Macedonian society, especially Macedonian historians, towards history as a science, as well as towards important issues concerning identity and politics in which Macedonian historians partake, either as proponents of certain policies, or as critics. In the conditions of political relationships of North Macedonia and its neighbours, and solving the important political and social issues, the place and the role of historians in communication with colleagues from the neighbouring countries is not insignificant. The level of development of historical and political thought is, in my opinion, one of the main reasons why a certain group of citizens of the Republic of North Macedonia claims/believes that their country has given up on its history and identity. Namely, in Macedonia, but also elsewhere in the Balkans, historical and political myths are considered historical facts, or “the histo-

rical truth” as the phenomenon is usually called, while, at the same time, history is observed in a linear manner, and the prevailing belief is that history cannot be separated, that is, joint, and that it can only belong to one people or one nation. What makes the situation in Macedonia problematic is that one gets the impression that these explicit examples influence historiography and that it is time and again used for political purposes. The most striking example is the recently-held forum with participation of historians, but also historians-amateurs, the Macedonian Orthodox Church Bishop, former diplomats, etc. The discussion was that history is being sold out and stolen by the neighbours, and every opposing opinion that exists in public or in science is considered “unpatriotic” and “in opposition to the national interest of Macedonians”. After signing the agreement with Bulgaria and Greece, and partial solving of the relationship with these countries, history is being politicised more than ever. It still is a tool in the hands of politicians, while historians simply offer themselves to politics, and see themselves as politicians, as “national workers”, rather than scientists.

Key words: Macedonia, Greece, Bulgaria, nationalism, history, historiography.

HISTORIČARI KAO NACIONALNI RADNICI I POLITIZACIJA HISTORIOGRAFSKE SCENE U BOSNI I HERCEGOVINI

Husnija Kamberović

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo

Historičari i historiografija imali su tokom povijesti važnu ulogu u konstruiranju nacije i nacionalizma. Vremenom je, međutim, historiografija dozrijevala prolazeći put od angažirane literature s ciljem kreiranja temelja nacije – do nauke. Taj je proces u pojedinim dijelovima svijeta trajao prilično dugo i imao je različite pravce. U nekim evropskim zemljama, naročito poslije 1989. i iskustava nakon rušenja socijalizma, historiografija je dobila zadaću kreiranja nove demokratske političke kulture. Na Balkanu je, ipak, i početkom 21. stoljeća, kod jednog dijela historičara još uvijek prisutno uvjerenje da je historiografija nacionalna disciplina kojoj je zadatak briga za

naciju. Toj brizi za naciju mora biti sve podređeno: čak su i laži dopuštene, a izostanak stida je “prirodno stanje”! O profesionalizmu ne treba niti pričati. Čini se da krize u društvu hrane politizaciju historiografske scene, pa je u tom okviru moguće ne samo pratiti nego i objasniti upotrebu historiografije u političke svrhe na Balkanu krajem 20. i početkom 21. stoljeća. Ovdje bismo bez ikakvih ustručavanja mogli preuzeti misao francuskog antropologa Claudea Lévi-Straussa: “U našim društvima historija je zamijenila mitologiju da ispunjava istu funkciju.” Historičari još uvijek igraju ulogu etničkih poduzetnika i ideologa nacije. A kada su etnički poduzetnici, oni nisu znanstveno relevantni i objektivni, budući da su etnocentrični, a objektivnost je podređena višem cilju – “osiguranje etničkih granica prema svojim susjedima”. Etničkim poduzetnicima mogu se smatrati oni povjesničari “koji se ne uspijevaju postaviti *kao stranci* prema vlastitoj etničkoj grupi”. Pri tome ovo “*kao stranci*” ne podrazumijeva sukobiti se ili odvojiti od svoje nacionalne ili etničke zajednice, nego samo izdvojiti izvan nacionalnih i ideoloških postulata vlastite nacionalne zajednice kako bi se pristup povijesnim temama što je moguće više objektivizirao. Naravno da nije moguće da se “objektivni” historičar u cijelosti izdvoji iz društvene stvarnosti u kojoj živi i djeluje, pa bi bilo iluzorno vjerovati da je rezultat rada historičara idealno objektivna pripovijest. Naime, “povjesničari su [...] također samo ljudi koji i sami participiraju u punini društvenog života iz kojeg se ne bi mogli isključiti osim po cijenu ozbiljnog mentalnog poremećaja”.¹ Objektivnost podrazumijeva, prije svega, kritički pristup prilikom interpretacije povijesti i uzimanje u obzir svih zamislivih motiva djelovanja

¹ Mladen Ančić, *Što “svi znaju” i što je “svima jasno”. Historiografija i nacionalizam*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2008, 77.

povijesnih aktera i perspektiva promatranja povijesnih pojava i procesa. Ovi “objektivni” povjesničari uglavnom nemaju puno dodira s onim što nazivamo nacionalizam u historiografiji. Nacionalizam u historiografiji ostaje rezerviran za one koji su više etnički poduzetnici i ideolozi nacije (kvazihistoričari) nego što su kritički povjesničari.² A kvazihistoričara je u Bosni i Hercegovini beskrajno puno. Sada, kao i u nedavnoj prošlosti.

Sa kvazihistoričarima, odnosno etničkim poduzetnicima u povijesti, problem je što su oni vrlo glasni. Pokazat ću to na nekoliko primjera. Kao prvo, uzet ću njihovu glasnost uoči stote godišnjice početka Prvoga svjetskog rata 2014. godine. Nakon stotinu godina otkako su sarajevski pučnji označili početak velikog stradanja, činilo se da je došlo vrijeme da se sumiraju iskustva i pretresu greške i zablude koje je svijet platio u tom ratu. Bilo je to posebno važno zbog činjenice da se uoči početka podsjećanja na početak Velikog rata svijet ponovo nalazio pred velikim izazovima, a ruska intervencija i vojna okupacija Krima mogla je svijet ponovo dovesti pred veliku konfrontaciju. Političari su se pitali: ko je pogriješio 1914. i kako se svijet u naredne četiri godine pretvorio u veliku klanicu? Smijemo li sada ponoviti istu grešku?

Osim političara i historičari su užurbano radili. U svijetu je objavljeno niz knjiga o tome, pri čemu se posebno isticala knjiga Kristofera Klarka *Mjesečari – kako je Europa krenula u rat 1914. godine*. Knjiga je izazvala veliku pažnju ne samo stručne javnosti te je prevedena i objavljena kako u Hrvatskoj tako i u Srbiji. Neki su je hvalili, a neki, posebno iz Srbije, snažno napadali. Historičari sa Balkana, međutim, nisu ponudili naučne knjige

² O tome sam govorio u jednom intervjuu za studentski časopis u Banjoj Luci: “Intervju sa Husnijom Kamberovićem”, *Noema*. Časopis za društvenu i humanističku misao. Br. 4, Banja Luka, 2017, 81–89.

koje bi unijele nešto novo u dotadašnja znanja. Knjiga profesora Andreja Mitrovića *Srbija u Prvom svjetskom ratu* ostala je i dalje neprevaziđena u naučnim pogledima na Prvi svjetski rat. Ova je knjiga ponovo objavljena u Beogradu, ali je uz nju objavljeno i niz drugih knjiga u kojima se, uglavnom, slavila uloga Srbije u ratu. Organizirano je više naučnih konferencija, ali je bilo više javnih manifestacija kojima je danas teško naći pravi smisao.

Zašto na stogodišnjicu izbijanja Velikog rata historiografije na Balkanu, pa time niti historiografija u Bosni i Hercegovini, nisu ponudile ništa spektakularno novo? Iz prostog razloga što su ovdje historiografije, najvećim dijelom, još uvijek nacionalne discipline kojima je zadaća ne da objasne povijesne procese nego da opravdaju povijesne stranputice. A takva historiografija ne samo da se nalazi na granici između nauke i politike nego je duboko u političkom polju. Budući da su te politike uglavnom nacionalistički orijentirane, to je historiografija nužno postojala nacionalističko oruđe savremenih političkih elita. Historičari, koji i inače duže vremena na Balkanu igraju ulogu nacionalnih radnika, uoči stogodišnjice početka Velikog rata potrudili su se da njihova nacionalna zajednica primijeti svoje nacionalne radnike. Oni su organizirali razne konferencije, ali i sudjelovali u velikim javnim manifestacijama u kojima su dominirali nacionalistički narativi.

“Ignorisanje istoričara iz Republike Srpske”

Za razliku od javnih manifestacija sa jakim nacionalističkim narativima, u Sarajevu smo pokušali organizirati veliku međunarodnu konferenciju, ali su se etnički poduzetnici među historičarima trudili da po svaku cijenu to onemoguće. Teško je razumjeti toliku njihovu

upornost koju su ispoljavali tokom 2013. i 2014. godine, ali je sasvim jasno da je njihovo djelovanje prisutno u kontinuitetu i da se nije završilo sa krajem manifestacija kojima se obilježavao početak Velikog rata. Sljedeća dva citata imaju za cilj pokazati kako je djelovanje tih etničkih poduzetnika 2014. i 2019. imalo isti model:

“Ozbiljan problem je Kamberovićevo ignorisanje istoričara iz Republike Srpske čije prisustvo ne želi, kao i slabo ili nikakvo prisustvo istoričara iz Republike Srbije, Crne Gore, Rusije, Turske...” (Slobodan Šoja, *Politika*, 25. 9. 2013)

“Organizatori [tj. Udruženje za modernu historiju] su zaobišli naučnike iz Republike Srpske, dok će iz Republike Srbije učesnici festivala biti osvjedočeni promoteri bošnjačke nacionalne ideologije i politike.” (Studijski program Istorija, Univerzitet u Banjoj Luci, 30. 5. 2019)

U prvom slučaju riječ je o pokušaju da se 2014. spriječi održavanje međunarodne naučne konferencije u Sarajevu povodom početka Velikog rata, a u drugom je pokušaj da se 2019. u Banjoj Luci spriječi održavanje okruglog stola o revizionizmu u historiografiji, koji je pripremljen u okviru manifestacije *History Fest*. U oba slučaju kvaziistoričari su akcent stavljali ne na suštinu diskusija i naučnu relevantnost sudionika, nego na sudjelovanje ili nesudjelovanje pripadnika pojedinih nacija.

Dok je u Sarajevu nekoliko naučnih instituta iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Austrije, Njemačke i Mađarske pripremalo veliku međuna-

rodnu naučnu konferenciju o početku Velikog rata, jedan dio historičara iz Srbije, uz podršku pojedinaca iz Bosne i Hercegovine i nekih zapadnoevropskih diplomata u Sarajevu, koje je predvodio tadašnji francuski ambasador u BiH Roland Gilles, igrali su neku svoju igru. "Izvođač radova" u BiH protiv profesionalnog tretiranja početka Prvog svjetskog rata bio je Slobodan Šoja "istoričar i bivši ambasador BiH u Francuskoj i u Egiptu", kako ga oslovljava *Politika*, mada bi bilo bolje reći "bivši istoričar i bivši diplomata". Šoja je u nizu intervjuja stalno isticao potrebu profesionalnog pristupa podsjećanju na izbijanje Velikog rata, ali je njegov pristup bio obilježen samo nacionalnim nabojem, koji je bio u pozadini njegovog djelovanja. Osim toga, Šojina tvrdnja da sam ja ignorirao historičare iz Republike Srpske, Republike Srbije, Crne Gore, Rusije i Turske bila je apsolutna laž, jer je na toj konferenciji sudjelovalo i nekoliko historičara iz Republike Srbije kao i iz drugih zemalja koje je Šoja spominjao. Bilo je sasvim jasno da se takvim izjavama željelo potencirati navodno odsustvo historičara iz Srbije, a krajnji cilj bio je konstruirati tezu da se zbog odsustva historičara iz Srbije navodno Srbija planira optužiti kao krivac za izbijanje rata. Navodna briga zbog odsustva historičara iz Srbije pokazuje kako je "istoričar i diplomata" imao neke sasvim druge namjere koje sa naukom nemaju nikakve veze. Osim toga, historiografija nije sport pa da historičari nastupaju kao reprezentacija svoje zemlje ili svoje nacije. Ali, za etničke poduzetnike pravljenje nacionalnih reprezentacija u historiografiji nužno je da bi se promovirale ideje koje doprinose stvaranju ili očuvanju nacionalnog jedinstva, a ne objektivnoj interpretaciji prošlosti. Zato su oni poduzetnici, a ne naučnici.

Šoja je, čak, išao i u lični obračun tvrdeći kako je ta konferencija koja se pripremala u Sarajevu, a koju sam

ja vodio, “Kamberovićeva konferencija”, te da “sarajevski institut, koji nema ni jednog stručnjaka za period od 1878. do 1918. godine, ne može biti organizator jedne tako ozbiljne naučne konferencije svetskog nivoa”. Šoja je smatrao “da je u najmanju ruku neozbiljno zvanično najaviti skup i dolazak 120 ljudi iz 24 evropske zemlje, a nemati za to obezbeđena sredstva”.

Na Balkanu je politizacija događaja koji su se pripremali povodom stogodišnjice izbijanja rata počela vrlo rano i trajala je gotovo čitavu drugu polovicu 2013. godine. Otkuda tako rana politizacija tih manifestacija i zašto se baš ta politizacija dešavala kod nas, u Sarajevu, a ne recimo u Parizu ili nekim drugim centrima? Različita sjećanja na pojedine događaje u historiji postoje i drugdje, ali se nigdje nije dešavala takva politizacija kao kod nas. Zbog toga bi trebalo malo pogledati ko stoji iza takvih politizacija, i šta se time željelo postići, jer bi nas to moglo približiti i odgovoru na postavljena pitanja.

U Sarajevu su pripremane dvije konferencije tim povodom: jednu je pripremao sarajevski Institut za istoriju, a drugu Ambasada Republike Francuske, koja je javno obznanila da u našem gradu želi obilježiti početak Prvog svjetskog rata. Francuska ambasada je tu ideju prezentirala kao projekt Evropske unije, ali je u Ministarstvu pravde Bosne i Hercegovine registrirala bosansko-hercegovačku fondaciju koja će distribuirati novac za tu manifestaciju. Francuska ideja je kod dijela sarajevskih političara bespogovorno prihvaćena, kao i sve ostalo što se nudi kao “evropski projekt”.

S obzirom na to da je ideja o obilježavanju početka Prvog svjetskog rata prihvaćena u Sarajevu, “logično” je bilo da naiđe na odbijanje u Republici Srpskoj. A kada nešto naiđe na protivljenje u Republici Srpskoj, posebno

kod Milorada Dodika, to će naići na još fanatičniju podršku u Sarajevu! To se desilo, a priča oko manifestacija o 1914. u Sarajevu sve se više politizirala. Ipak, postojala je i neka veza između ove “francuske” inicijative, odbijanja iz Republike Srpske i podrške iz nekih političkih krugova u Sarajevu toj ideji. Naime, uz francusku inicijativu stali su sarajevski gradonačelnik i gradonačelnik Istočnog Sarajeva, ali je tu u pozadini već niz drugih, konkretnih interesa, koji nisu vezani uz nacionalizam.

Prije ove “francuske” inicijative, Institut za istoriju u Sarajevu, daleko od javnosti i samo u akademskim krugovima, od 2011. godine, u suorganizaciji s institutima iz više evropskih zemalja (Njemačka, Mađarska, Austrija, Slovenija, Hrvatska, Makedonija, Bugarska i Bosna i Hercegovina), pripremao je naučnu konferenciju o tome. Ponuda institutima iz nekih drugih zemalja, uključujući i pokušaje da se barem jedan od tri instituta u Beogradu uključi u organizaciju, kao i prijedlog francuskim “inicijatorima” da se uključe u ovu širu evropsku inicijativu, nisu uspješno završeni. Čini se da je u nekim krugovima ocijenjeno da bi sarajevski Institut mogao prekrajati povijest, pa i ulogu *Mlade Bosne* i Gavrila Principa! Institut koji je 2002. napravio skup o historijskim mitovima na Balkanu i od tada svake godine organizirao po jedan veliki naučni skup, uključujući i onaj o modelima revizije prošlosti na Balkanu, ili razgovor povodom 90. godina od Sarajevskog atentata! Zato je trebalo “zapjevati neku drugu pjesmu” i to predstaviti kao evropsku inicijativu, mada između tumačenja historije nekih promotora te “francuske” ili “evropske” inicijative i Milorada Dodika “teško da bi se mogla provući šibica”, kako je posve pravilno zapisao Vahidin Preljević u listu *Oslobođenje* 25. maja 2013. godine.

Dakle, politizacija događaja koji se u Sarajevu desio 2014, a povodom stotinu godina od početka Prvog

svjetskog rata, namjerno je pokrenuta i održavana uz podršku odgovarajućih političkih struktura. U pozadini je bio strah da će poruke koje se o tome pošalju s naučnog skupa u Sarajevu imati veliki značaj na kulturu sjećanja na Balkanu. Širom svijeta su se 2014. godine pravile konferencije povodom stotinu godina od početka Prvog svjetskog rata, dok su u Sarajevu bila dva skupa – jedan koji je s naučnim institutima iz osam evropskih zemalja (po tome je to, dakle, evropska inicijativa) organizirao Institut za istoriju, i drugi koji je organizirala Francuska ambasada.

“Zaobilaženje” naučnika iz Republike Srpske

Pola decenije nakon što smo svjedočili politizaciji stogodišnjice izbijanja Prvog svjetskog rata i nakon što se “etnički poduzetnik” brinuo o zastupljenosti naučnika iz pojedinih zemalja na naučnoj konferenciji u Sarajevu, Udruženje za modernu historiju organiziralo je *History Fest*, a u okviru te manifestacije okrugli sto o revizionizmu u historiografiji i promociju knjige o Jasenovcu u Banjoj Luci. Umjesto da sudjeluju u okruglom stolu i prisustvuju promociji knjige o Jasenovcu, anonimni “historičari” digli su glas protiv takvih naučnih diskusija, tvrdeći da su organizatori [tj. Udruženje za modernu historiju] “zaobišli naučnike iz Republike Srpske”. Kao i 2013. godine, i 2019. “etnički poduzetnici” u prvi plan stavljaju ne temu naučne diskusije nego nacionalnu pripadnost sudionika dijaloga, pri čemu je u ovom drugom slučaju ta nacionalna pripadnost toliko sužena da se margina pokušava predstaviti kao centar nacije. Da bi onemogućili promociju i održavanje okruglog stola, “etnički poduzetnici” zapucali su iz najubitavnijih oružja: strah za nacionalne interese. Jedina je razlika što su 2013. govorili o

“ignorisanju historičara iz Republike Srpske”, a sada o “zabilaženju naučnika iz Republike Srpske”!

Šta je, dakle, uplašilo ove “etničke poduzetnike”?

Promocija knjige *Jasenovac* povjesničara Ive Goldsteina i okrugli sto pod naslovom *Historiografija – predvodnica i/ili sljedbenica: Politička zbivanja u Jugoslaviji 1989. i historijski revizionizam* zamišljeni su kao povod da se otvori dijalog o ovim temama u Banjoj Luci, pri čemu izbor knjige o *Jasenovcu* nije bio slučajan. Sjećam se kako su u Banjoj Luci 1988. promovirane knjige Milana Bulajića o logoru *Jasenovac* i velikog broja publike koja je tome svjedočila. Smatrao sam da je Goldsteinova knjiga odlična prilika da se Banjoj Luci ponudi knjiga neopterećena revizionizmom. Promocija i okrugli sto trebali su se održati u Narodnom pozorištu Republike Srpske, ali je u posljednjem trenutku, na sami dan održavanja okruglog stola i promocije, Narodno pozorište otkazalo gostoprimstvo, uz zvanično obrazloženje da je “pukla vodovodna cijev”, pa su se oba događaja održala u jednom banjalučkom hotelu, što je i inače čest slučaj kada je riječ o konferencijama koje u Banjoj Luci ne organiziraju neke od institucija iz Republike Srpske.

No, ubrzo je postalo sasvim jasno da iza odluke Narodnog pozorišta o otkazivanju gostoprimstva stoje sasvim drugi razlozi. Naime, otkriveno je protestno pismo upućeno “republičkim institucijama” ali i “široj naučnoj i ostaloj javnosti” iza koga stoji “Studijska grupa Istorija sa Filozofskog fakulteta u Banjoj Luci”. U tom se pismu iznosi niz konstrukcija koje predstavljaju ne samo atak na sudionike *Festa* nego i na samu ideju dijaloga koju *History Fest* promovira. Najprije su iznesene posve neutemeljene optužbe potpisnika pisma na historičare iz Srbije koji učestvuju u *Festu* (spomenuti su Latinka Perović,

Dubravka Stojanović, Sonja Biserko i Milivoj Bešlin, iako je iz Srbije bilo dva puta više historičara). Tako ispada da se Dubravki Stojanović, redovnoj profesorici Univerziteta u Beogradu i historičarki koja drži predavanja na najprestižnijim svjetskim univerzitetima, ne dopušta govoriti pred publikom u Banjoj Luci uz optužbu da je “promotor bošnjačkih nacionalnih interesa”. Slično je i s Latinkom Perović i Milivojem Bešlinom, kojima su otvorena vrata svih svjetskih univerziteta, a u Banjoj Luci su nepoželjni! Kako je to moguće objasniti? Jedino time da su to dva različita svijeta, koji se međusobno doista isključuju.

U protestnom pismu, navedeno je da organizatori *History Festa* “namjeravaju zloupotrijebiti istoriju stavljajući se u službu antisrpske politike, na šta ukazuje selekcija učesnika iz Srbije i drugih zemalja, omalovažavanje istoriografije Republike Srpske, jer nije pozvan nijedan istraživač koji se bavi istorijom XX vijeka, iz bilo [koje] naučno-kulturne ustanove u Republici Srpskoj”. U pismu se navodi i da će u okviru doktorske radionice doktorandi imati “izlaganja koja se najdirektnije bave istorijom srpskog naroda u BiH”.

Iz ovoga dijela pisma može se prepoznati kako Studijski program Istorija smatra da na *History Fest* nije pozvan niko od historičara iz Republike Srpske. To jednostavno nije tačno: na ovaj *History Fest*, kao i na prethodna dva, pozivani su i historičari iz Banje Luke, ali ne kao predstavnici Republike Srpske, nego kao historičari koji imaju šta predstaviti na *Festu*. Naprimjer, na prvom *History Festu*, održanom 2017. godine, historičari iz Banje Luke predstavili su izdanja Filozofskog fakulteta (sudjelovali: Boro Bronza, Boško Branković, Borivoje Milošević, Vladan Vukliš), predstavili su i jedan naučni projekt (*Istorija jugoslovenske ideje*). Kada je ovaj projekt rezultirao

objavlivanjem knjige, lično sam se angažirao da tu knjigu promoviramo u Sarajevu, što smo i napravili 29. novembra 2018. godine. Na *History Festu* 2018. Boro Bronza je bio sudionik okruglog stola o Berlinskom kongresu, a Vladan Vukliš je u okviru doktorske radionice predstavio svoju doktorsku disertaciju koju piše. I za ovogodišnji *History Fest* pozivao sam i Vladana Vukliša i Boru Bronzu: Bronza je u međuvremenu otišao u diplomaciju, a Vladan Vukliš je želio doći u Sarajevo, čak organizirati i poseban panel sa historičarima s kojima kontaktira, ali je kasnije, nakon što sam mu predložio da sudjeluje na okruglom stolu o revizionizmu u Banjoj Luci, odustao, uz obrazloženje da ipak treba završavati svoju disertaciju. To je uvjerljivo obrazloženje, ali pretpostavljam da je potreba za završetkom disertacije bila primjetna i prije ove ideje o okruglom stolu u Banjoj Luci, kada je kolega Vukliš želio pripremiti panel u Sarajevu. Možda je dobro doći u Sarajevo, ali nije baš zgodno pričati u Banjoj Luci?

Ali, ovdje je ključno primijetiti da se koncept *History Festa* ne temelji na prisustvu nekih “nacionalnih historiografskih reprezentacija”, o kojima očito maštaju potpisnici pisma, nego na sudjelovanju historičara koji kritički promišljaju prošlost i iskazuju spremnost na argumentiran dijalog.

U pismu Studijski program Istorija iz Banje Luke navodi i kako će neki učesnici u doktorskoj radionici imati “izlaganja koja se najdirektnije bave istorijom srpskog naroda u BiH”. Nije posve jasno šta se želi ovakvom formulacijom kazati, ali se čini da autori pisma misle da se temama iz historije srpskog naroda mogu baviti samo historičari iz reda srpskog naroda. I tu se mi razlikujemo, jer mi želimo graditi kritički pristup historijskim problemima, a ne zatvarati se u nacionalne okvire. Svođenje

historije u nacionalne okvire ne vodi razvoju historije kao nauke nego afirmaciji nacionalizma u historiografiji.

U pismu se navodi i da su učesnici *Festa* “i političari koji su imali aktivnu ulogu u vrijeme propasti komunizma u Jugoslaviji”, ali da “među njima nema ni jednog relevantnog predstavnika srpske politike iz onog vremena”. Od svih tvrdnji u pismu, jedino je ova tvrdnja djelimično tačna. Kažem djelimično, jer je na *History Festu* kao aktivni učesnik bila dr. Ljubinka Trgovčević, koja je tokom 1980-ih godina bila član Predsjedništva Socijalističke republike Srbije. Ipak, valjalo bi znati da sam ja pokušavao dovesti sve sada žive članove posljednjeg Predsjedništva SFRJ; sa svima sam dugo razgovarao, čak bio dogovorio dolazak dr. Borisava Jovića, jer sam želio da u otvorenom razgovoru možda dobijemo i neke nove spoznaje. Ne želim otkrivati razloge zbog kojih je dr. Borisav Jović odlučio da ne dođe na *History Fest*. To može učiniti samo on, a ne ja. Moj stav je jedino bio, i toga ću se držati i u budućnosti, da *History Fest* ne smije imati nikakve veze s politikom i da se ne može iskoristiti u političke svrhe. To što Studijski program Istorija nama pokušava prišiti vlastito politiziranje historije posve je providna taktika. Ostaje, ipak, razočarenje što su zbog ovakvog stava Studijskog programa Istorija, građani Banje Luke u većem broju propustili priliku prisustvovati promociji knjige o Jasenovcu.

Na kraju, budući da pismo nije potpisano, ostaje nejasno ko stvarno stoji iza ovih tvrdnji. Da li su to stvarno saradnici Studijskog programa Istorija sami pisali iz vlastitih uvjerenja ili su, pak, imali savjetnike koji brinu o ustavnosti Republike Srpske? O svemu tome možemo samo nagađati, ali ono o čemu nema nagađanja jeste nevjerojatna sličnost ovog protestnog pisma iz 2019. i nastupa “istoričara i diplomate” 2013. povodom pripreme

konferencije o stogodišnjici početka Prvog svjetskog rata. Možda bi se iz te sličnosti dva protesta moglo dalje nagađati o onima koji stoje u pozadini djelovanja ovih “etničkih poduzetnika”, ali ja se ne želim baviti nagađanjima.

Kako konstruirati datum utemeljenja Sarajeva?

Dok su etnički poduzetnici među historičarima iz Banje Luke, uplašeni za svoje nacionalno biće, svaki naučni dijalog pokušavali svesti na dijalog nacija, njihovi idejni partneri iz Sarajeva počeli su izravno služiti bošnjačkoj vladajućoj političkoj garnituri. Na dva primjera pokazat ću relativno brzo stavljanje Instituta za historiju, kao vodeće naučne institucije iz oblasti historijskih istraživanja u Bosni i Hercegovini, pod politički utjecaj. To su jasna podrška za neku vrstu rehabilitacije Mustafe Busuladžića, koga su komunisti 1945. osudili na smrt i strijeljali, te podrška nastojanju gradonačelnika Sarajeva da se utvrdi Dan osnivanja Sarajeva.

Prvi primjer pokazao je da se Institut za historiju aktivno uključio ne samo u obračun s komunističkim naslijeđem nego i u kreiranje posve novih narativa u skladu s vladajućom ideologijom. Propitivanje komunističkog nasljeđa nužno je u historiografiji, ali ono mora slijediti naučnu metodologiju i biti zasnovano na povijesnim izvorima, uz objašnjenje konteksta u kojem se svaki događaj odvijao. U “slučaju Busuladžić”, jedna ozbiljna naučna institucija, a Institut za historiju je to bio, uvučena je u političku arenu, iskorištena za jednokratnu političku upotrebu, a ubrzo su oni koji su u tome sudjelovali, odbačeni od iste te političke skupine koja je “naš” Institut od relevantne naučne ustanove pretvorila u instituciju za pokriće već donesenih političkih odluka. Radovi Tarika

Haverića,³ i Nenada Veličkovića,⁴ koji je s pravom ustvrdio da je Institut za historiju ovom podrškom u građenju posve novog narativa o Mustafi Busuladžiću postao “Institut za histeriju”, ostat će kao vrijedno svjedočanstvo o transformaciji jedne naučne institucije, kakva je postojala 2013. godine, u običnu politikantsku ustanovu.⁵

Kad može jednom – može i drugi put! Nekoliko godina priprema se atmosfera o proglašenju vakufname Isa-bega Ishakovića osnivačkim aktom grada Sarajeva. Gradska uprava, na čelu sa gradonačelnikom Abdulahom Skakom, u tome je bila odlučna i poduzela je konkretne korake da se to i realizira. Opet je u funkciju stavljen Institut za historiju. Prije toga, Gradska uprava formirala je posebnu komisiju stručnjaka za izradu prijedloga za ustanovljenje Dana osnivanja Sarajeva. Komisiju su činili vrsni orijentalisti: Aladin Husić, Behija Zlatar i Enes Pelidija. Zanimljivo je, međutim, kako u komisiju nije uključen niko od historičara koji se bave antičkom ili srednjovjekovnom historijom Sarajeva, ili čak i novovjekovnom historijom ovoga grada. Očito je, dakle, već na samom početku bilo da je cilj bio imenovati komisiju koja će donijeti prijedlog koji ide u prilog tvrdnji da “sve počinje s Osmanlijama”, što je i inače čest narativ na koji se može naići među velikim dijelom historičara (i ne samo historičara) u Sarajevu. Komisija se detaljno i vrlo profesionalno bavila vakufnamom Isa-bega Ishakovića i na kraju predložila “da se kao datum (Dan) osnivanja

³ Tarik Haverić, *Kritika bosanskog uma*. Sarajevo: ECLD, 2016.

⁴ Nenad Veličković, *Akademsko šarlatanstvo. Nauka o književnosti i Univerzitet u tranziciji – etnografski pristup*. Sarajevo – Beograd: Edicija REČ, 2019.

⁵ Husnija Kamberović, “Slučaj Mustafe Busuladžića – sa povijesne margine ka politikantskom centru”. U: *Na margini povijesti. Zbornik radova*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2018, 121–134.

grada Sarajeva prihvati 01.02.1462. godine (...) i da se taj datum uvrsti u zvanični kalendar grada kao ‘Dan osnivanja Sarajeva’”. Komisija se odlučila za 1. februar kao datum osnivanja Sarajeva, jer je to prvi mogući datum kada je nastala vakufnama.

Da je kojim slučajem komisija uzela u obzir i druge postojeće teorije o razvoju Sarajeva, ona bi ostala na razini naučne komisije, ali se ovako uključila u politiku i time faktički postala pomoćno političko tijelo gradske vlasti. Komisija je, naime, isključivo pisala na tragu ideje sarajevskoga gradonačelnika (a vjerovatno gradonačelnik nije usamljen u tome), po kojoj je osnivanje Sarajeva vezano isključivo uz vakufnamu Isa-bega Ishakovića, iako je bilo naučnika i naučnica koji su zastupali tezu da postoji kontinuitet razvoja predosmanskog naselja i kasnijega grada Sarajeva. Tako je, naprimjer, Vesna Mušeta-Aščerić u jednom svom radu, koji su zajednički objavili Institut za istoriju i Orijentalni institut, tvrdila “da je na prostoru današnjeg Sarajeva postojao srednjovjekovni trg, koji treba ubicirati na prostor Varoši” te da je “neodrživo mišljenje da je to bio seoski trg bez većeg značaja i da ne postoji nikakva veza između ovog trga i kasnijeg Sarajeva. Naprotiv, rani turski izvori upućuju na zaključak da Turci ovdje zatiču gradsko naselje”.⁶ Dakako, drugi, poput Behije Zlatar,⁷ koja je i jedan od autora ovoga Elaborata sastavljenog za potreba Grada Sarajeva, tvrde da je u pitanju “seoski trg” i da nema kontinuitet između tog trga i

⁶ Vesna Mušeta-Aščerić, “Srednjovjekovna naselja na mjestu današnjeg Sarajeva”. U: *Prilozi historiji Sarajeva. Radovi sa znanstvenog simpozija Pola milenija Sarajeva održanog od 19. do 21. marta 1993. godine*. Sarajevo: Institut za istoriju i Orijentalni institut, 1997, 35–51; Vesna Mušeta-Aščerić, *Sarajevo i njegova okolina u XV stoljeću: između Zapada i Istoka*. Sarajevo: Sarajevo-Publishing, 2005.

⁷ Behija Zlatar, *Zlatno doba Sarajeva (XVI stoljeće)*, Sarajevo: Svjetlost, 1996.

kasnijeg gradskog naselja. Osim primjedbe da Komisija u ovom Elabratu četiri puta upotrebljava pojmove “vjero-
vatno” i “navjerovatnije” te da je na kraju ipak predložila
da se 1. februar odredi kao datum osnivanja Sarajeva, teš-
ko bi se moglo išta prigovoriti onome što Komisija piše u
vezi s vakufnamom Isa-bega Ishakovića. No, ostaje pita-
nje: da li je Sarajevo osnovano baš ovom vakufnamom? I
upravo tu dolazimo do središnje teze vezane za čitav ovaj
proces utvrđivanja datuma osnivanja Sarajeva: politika
koristi historiografiju kao podlogu za svoje ciljeve.

Zbog toga, ne ulazeći više u analizu niti ovoga ela-
borata niti vakufname, jer to nije tema ovoga rada, zadr-
žimo se na ideji da se utemelji datum osnivanja Sarajeva
i da se za realizaciju te ideje upotrijebe historičari i na-
učne institucije. U želji da se datum sastavljanja vaku-
fname odredi kao datum osnivanja Sarajeva nailazi se na
niz problema, jer ni sama vakufnama nema precizan da-
tum sastavljanja, pa se iz nje ne može niti odrediti *datum*
osnivanja Sarajeva. Naime, ona je datirana mjesecom,
koji traje od 1. februara do 2. marta, pa i samo nastojanje
Komisije da 1. februar uzme kao datum njenog sastavlja-
nja ipak ostaje samo nagađanje. Dakle, čak i kada bi se
zanemarila predosmanska tradicija, a to se očito u ovom
slučaju čini (po poznatom obrascu da “ipak sve počinje
od Osmanlija”) i kada bi se vakufnama Isa-bega Ishako-
vića uzela kao osnivački akt Sarajeva, ne može se sa si-
gurnošću odrediti *datum*, nego samo *mjesec*. Zato se o da-
tumu samo nagađa. A naučnici, ipak, ne smiju nagađati.

Drugo je pitanje: zašto se insistira na ustanovlje-
nju datuma osnivanja Sarajeva, kada je sasvim izvjesno
da takav *datum* jednostavno ne postoji? Nekoliko je mo-
gućnosti, a kao najuvjerljivija je ona da se utemeljenjem
datuma osnivanja Sarajeva, kao i određivanjem 5. apri-

la kao Dana opsade, pokušava marginalizirati značaj 6. aprila 1945. godine, koji se u Sarajevu obilježava kao Dan Sarajeva. No, da se ne bi ukinulo obilježavanje 6. aprila (“zbog emocija”) kreira se kontradatum koji će se obilježavati kao datum osnivanja. “I vuk sit i ovce na broju.” Ako je ovo doista motiv za ustanovljenje datuma osnivanja grada, onda je to dodatno urušavanje historije Sarajeva i njegove antifašističke tradicije. A ima argumenata da se tako zaključiti.

Nakon što je na sjednici Gradskog vijeća 25. septembra 2019. prihvaćen Elaborat ekspertne komisije i usvojen Nacrt odluke o utvrđivanju datuma obilježavanja Dana osnivanja Sarajeva, otvorena je javna rasprava. Iako je prijedlog formalno pušten u javnu raspravu, sarajevski gradonačelnik Abdulah Skaka već je 30. oktobra sasvim sigurno znao da je ta rasprava formalna. “Utvdili smo 1. februar kao Dan osnivanja grada” izjavio je gradonačelnik 30. oktobra, mjesec dana prije kraja javne rasprave.⁸ Osim Dana osnivanja Sarajeva, Gradsko vijeće odredilo je da je 5. april Dan opsade Sarajeva, što je sve u funkciji marginaliziranja važnosti 6. aprila, koji je deцениjama simbolizirao antifašistički karakter Sarajeva.

Ali, za sve ovo Gradsko vijeće želi dobiti još jednom podršku naučnika. I opet su ciljna grupa od koje se traži mišljenje – naučne institucije. Primijenjena je vrlo čudna procedura, jer je Nacrt odluke upućen Institutu za historiju, Filozofskom fakultetu, Akademiji nauka i drugim naučnim institucijama koje se bave historijom. Čudno je, međutim, da se od tih institucija ne traži stručno mišljenje o urađenom Elaboratu, nego samo o Nacrtu odluke o utemeljenju datuma osnivanja grada. Dakle, očekivalo

⁸ “5. april Dan početka opsade Sarajeva”. *Oslobođenje*, 31. oktobar 2019, 18.

bi se da Gradsko vijeće zatraži od historičara mišljenje o Elaboratu, a ne mišljenje o nekoj političkoj odluci. Tako su i Odsjek za historiju na Filozofskom fakultetu u Sarajevu i Institut za historiju trebali diskutirati o odluci kako obilježiti 1. februar kao datum osnivanja Sarajeva, a ne o tome da li je nalaz Komisije, sadržan u Elaboratu, besprijekorno tačan. Zašto je to tako? Zato što Gradskom vijeću ne treba nepristrasno mišljenje historičara, nego samo potvrda naučnih institucija za već donesenu odluku. Kao i u “slučaju” Mustafe Busuladžića. Koliko mi je poznato, Institut za historiju je, većinom glasova institutskog Vijeća, dao podršku predloženom Nacrtu odluke, što je praksa davanja naučne podloge odlukama koje su već donesene u političkim krugovima. Ta je praksa u ovom Institutu uspostavljena u vrijeme kada je aktuelan bio “slučaj Busuladžić” i teško će je biti više demontirati i vratiti tu ustanova na istinsko služenje nauci i naučnoj istini, a ne istini jedne političke stranke ili jedne nacionalne zajednice.

LITERATURA

Štampa

1. *Oslobođenje*, 2019.
2. *Politika*, 2013.

Knjige i članci

1. Ančić Mladen, *Što "svi znaju" i što je "svima jasno". Historiografija i nacionalizam*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2008.
2. Haverić Tarik, *Kritika bosanskog uma*. Sarajevo: ECLD, 2016.
3. Kamberović Husnija, "Slučaj Mustafe Busuladžića – sa povijesne margine ka politikantskom centru". U: *Na margini povijesti. Zbornik radova*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2018, 121–134.
4. Mušeta-Aščerić Vesna, "Srednjovjekovna naselja na mjestu današnjeg Sarajeva". U: *Prilozi historiji Sarajeva. Radovi sa znanstvenog simpozija Pola milenija Sarajeva održanog od 19. do 21. marta 1993. godine*. Sarajevo: Institut za istoriju i Orijentalni institut, 1997, 35–51.
5. Mušeta-Aščerić Vesna, *Sarajevo i njegova okolina u XV stoljeću: između Zapada i Istoka*. Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2005.
6. *Noema*. Časopis za društvenu i humanističku misao. Br. 4, Banja Luka, 2017, 81–89.
7. Veličković Nenad, *Akademsko šarlatanstvo. Nauka o književnosti i Univerzitet u tranziciji – etnografski pristup*. Sarajevo – Beograd: Edicija REČ, 2019.
8. Zlatar Behija, *Zlatno doba Sarajeva (XVI stoljeće)*, Sarajevo: Svjetlost, 1996.

HISTORIANS AS NATIONAL WORKERS AND POLITICISATION OF HISTORIOGRAPHY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

The use of science to political purposes, although noticeable in many countries of the world, has become a specialty in the Balkans. Historiography was a considerably important field for it showed the way in which the authority of a science is misused and how historians act as ethnic entrepreneurs and nation ideologists. Historiography in Bosnia and Herzegovina has gone through different stages, and in the late 20th and early 21st century, when the neighbouring historiographies had been swimming deep in the rough waters of historical revisionism, it resisted for a long time the political influence. However, there have always been those who acted more like quasi-historians and national workers, rather than professional researchers of the past.

There are myriad examples of historians acting as ethnic entrepreneurs. During the preparation of the scientific conference on the occasion of marking the centennial of the beginning of WWI, those ethnic entrepreneurs, hiding in the clothes of historians, supported by certain international circles, especially the then-French Ambassador to BiH, Rollan Gilet, tried to distract the organisers from activities in the preparation of the conference to the political ground. The “implementor” was Slobodan Šoja, the former BiH ambassador, who counted nationality rather than scientific achievements of the Sarajevo conference participants. The same occurred in

2019, when the Department for History of the Banja Luka Faculty of Philosophy counted the nationality of participants during a debate that was organised as part of the *History Fest*. The demand for “national representations” is an indicator that the Department of History (if it truly is behind the letter of protest against the debate on historical revisionism in Banja Luka) assembles ethnic entrepreneurs rather than professional historians.

A similar process is noticeable in Sarajevo, where the Institute of History, a serious and professional institution, is slowly turning into an auxiliary political body of the Bosniak national politics. That is indicative given the role of the Institute in naming a primary school in Sarajevo after Mustafa Busuladžić, as well as given its role in an attempt to construct the date of founding Sarajevo by linking the establishment of the city with the Isa-bey Ishaković’s waqfiyah. By renouncing the pre-Ottoman tradition and by reducing the identity of Sarajevo to the Ottoman foundations, with the wholehearted support of the Institute of History, the Bosniak politics showed the way in which historiography is being misused for political purposes.

Key words: Bosnia and Herzegovina, historiography, nationalism, politicking.

O AUTORIMA

BEŠLIN, Milivoj, doktor istorijskih nauka, naučni saradnik u Institutu za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu. Osnovni studij historije završio na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Novom Sadu (2004), magistrirao (2008) i doktorirao (2015) na Univerzitetu u Novom Sadu. Tema Bešlinove magistarske teze bila je *Nacionalno pitanje u Srbiji krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina 20. veka*, a doktorsku disertaciju o temi *Pokušaj modernizacije u Srbiji 1968-1972. Između »revolucionarnog kursa« i reformskih težnji* okončao je 2015. godine. U svojim empirijskim i teorijskim radovima istraživao je političku i društvenu historiju socijalističke Jugoslavije; studij nacionalizma; teoriju modernizacije; teoriju historije; pokušaje reformi u drugoj Jugoslaviji; odnos jugoslavenskih komunista prema srpskom nacionalizmu; nacionalno pitanje u Srbiji u drugoj polovini 20. veka; sovjetsko-jugoslovenske odnose; studentske demonstracije 1968. i brojna druga pitanja savremene jugoslavenske i srpske historije. Saradnik je na domaćim i međunarodnim projektima, radove objavljivao na srpskom i engleskom jeziku, a član je uredništva časopisa *Interkulturalnost*, zatim član uređivačkog odbora regi-

onalnog naučnog projekta „Yu historija“, koji se realizuje uz podršku Saveznog ministarstva za inostrane poslove SR Njemačke, a obavljao je i poslove podsekretara u Pokrajinskom sekretarijatu za nauku i tehnološki razvoj Vlade AP Vojvodine, te je bio član Programske komisije i predavač u Istraživačkoj stanici „Petnica“ (Seminar za istoriju), član uredništva za historiju *Enciklopedije Vojvodine*, član saradnik Matice srpske te stalni saradnik na pisanju odrednica za *Srpski biografski rečnik*.

DURANOVIĆ, Amir, doktor historijskih nauka, docent na oblastima – Uvod u historijsku nauku i pomoćne historijske discipline i Svjetska i bosanskohercegovačka historija novog vijeka i savremenog doba na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Na Univerzitetu u Sarajevu diplomirao je, magistrirao i doktorirao o temama iz bosanskohercegovačke historije. Učesnik je brojnih konferencija i okruglih stolova u Bosni i Hercegovini i inozemstvu, saradnik i voditelj na domaćim i međunarodnim projektima o temama iz savremene historije jugoistočne Evrope i Bosne i Hercegovine (Repräsentationen des sozialistischen Jugoslawien im Umbruch, Represija poslije Drugog svjetskog rata: komparativni primjeri Slovenije i Bosne i Hercegovine, Represija i političko nasilje u Bosni i Hercegovini od 1918. do 1996. godine; Na rubu slobode: Uloga ličnosti Bosne i Hercegovine u vrijeme socijalizma, Politička uloga vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini 20. stoljeća, Das Jubiläumsjahr 2018 in der historischen und gesellschaftlichen Debatte, Teme iz bosanskohercegovačke ekohistorije, Jugoslavenska historiografija i socijalizam, Historiografija i nacionalizam: na margini povijesti, Historiografija i nacionalizam: nacije migracije i povijesne naracije). Istraživački se bavi temama iz savremene

bosanskohercegovačke historije, problemima historio-
grafije i metodologije historijskih istraživanja. Autor je
knjige *Snažan eho brionski: Odjeci Brionskog plenuma u
Bosni i Hercegovini 1966. godine*, kao i članaka, rasprava,
prikaza i priloga iz savremene historije. Aktivni je sudi-
onik projekata međunarodne saradnje i umrežavanja, a
kao istraživač i gostujući predavač boravio je na Hum-
boldt univerzitetu u Berlinu, Diderot univerzitetu u Pa-
rizu (Paris 7) i John E. Delibois Eurpean Center – Miami
University, Luxembourg. Govori engleski, španski i turski
jezik, a osim na bosanskom, radovi su mu objavljivani na
engleskom i njemačkom jeziku. Na Filozofskom fakul-
tetu Univerziteta u Sarajevu voditelj je Centra za histo-
rijska istraživanja (CeHIS) i urednik *Radova Filozofskog
fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*.
Od 1. septembra 2019. godine prodekan je Filozofskog
fakulteta za naučno-istraživački rad, međunarodnu aka-
demsku saradnju i izdavaštvo.

FOTIADIS, Ruža, Doctor philosophiae (s velikom
pohvalom), naučni saradnik na Katedri za historiju jugoi-
stočne Evrope Humboldt univerziteta u Berlinu, Njemač-
ka. Od 2001. do 2008. studirala povijest istočne i jugoi-
stočne Evrope na Freie Universität u Berlinu i srbistiku/
kroatistiku na Humboldt-Universität zu Berlin. U toku
studija bila je na studijskim boravcima na Sveučilištu u
Zagrebu, Hrvatska i Aristoteleio Panepistimio Thessa-
lonikis, Solun, Grčka. Magistrirala (s velikom pohvalom)
o temi „Grčka nacionalna ideologija u osmanskoj Make-
doniji” 2008. godine. Radila je kao znanstvena saradnica
na Institutu za slavistiku Humboldtovog univerziteta u
Berlinu, zatim kao znanstvena saradnica na GWZO, Leib-
niz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Eu-
ropa Univerziteta u Leipzigu. Također, radila je kao ko-

ordinatorica interdisciplinarnog centra *Crossing Borders*, Berliner Zentrum für transnationale Grenzforforschung Humboldtovog univerziteta, a doktorsku disertacija o temi „O tradicionalnim prijateljima i pravoslavnoj braći: grčko-srpski odnosi tokom 1990-ih godina“ okončala je 2018. godine u Berlinu, na Humboldtovom univerzitetu. Bila je saradnica na brojnim projektima i istraživačkim mrežama, stipendistica nekoliko fondacija i autorica više radova iz historije jugoistočne Evrope.

JANKOVIĆ, Branimir, doktor povijesnih znanosti, znanstveni je saradnik i docent na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, na kojem je doktorirao 2014. godine obranivši doktorski rad „Teorijske i metodološke preobrazbe hrvatske historiografije 1970-ih i 1980-ih godina“. Na Odsjeku za povijest sudjeluje u izvođenju nastave iz kolegija „Povijest historiografije“, „Historiografija o Francuskoj revoluciji“, „Javna povijest“, „Diplomska radionica moderne i suvremene povijesti“ i „Europska i svjetska povijest 19. stoljeća“. Nastavne i znanstvene interese usmjerio je prema hrvatskoj povijesti 19. i 20. stoljeća te europskoj i svjetskoj modernoj i suvremenoj povijesti. Pritom se specijalizirao za povijest historiografije i suvremenu historiografiju te hrvatsku historiografiju 19-21. stoljeća. Poseban interes pokazuje za teoriju i metodologiju povijesne znanosti te novije pristupe poput intelektualne povijesti, povijesti emocija i javne povijesti. Član je Vijeća Centra za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, tajnik i član uredništva časopisa *Historijski zbornik* te urednik središnjeg web-portala hrvatske historiografije *Historiografija.hr*. Član je Međunarodne komisije za povijest i teoriju historiografije (ICHTH) pri Međunarodnom odboru za povije-

sne znanosti (ICHS). Suradnik je znanstveno-istraživačkog projekta „Tranzicija hrvatskih elita iz Habsburške Monarhije u jugoslavensku državu“ (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatska zaklada za znanost, 2017-2020) i projekta „Das Jubiläumsjahr 2018 in der historischen und gesellschaftlichen Debatte im post-jugoslawischen Raum“ (Humboldtovo sveučilište u Berlinu, DAAD, 2018). Dobitnik je Godišnje nagrade Društva sveučilišnih nastavnika i drugih znanstvenika u Zagrebu mladim znanstvenicima i umjetnicima za 2012. godinu.

KAMBEROVIĆ, Husnija, doktor historijskih nauka, redovni profesor na oblasti Svjetska i bosanskohercegovačka historija novog vijeka i savremenog doba na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Na Filozofskom fakultetu u Sarajevu je diplomirao, a magistrirao i doktorirao na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Radio je u Institutu za istoriju u Banjoj Luci i Institutu za historiju u Sarajevu, gdje je prošao sva naučna zvanja, od saradnika do naučnog savjetnika. Od 2002. do 2016. bio je direktor Instituta za historiju u Sarajevu. Voditelj je bosanskohercegovačkog istraživačkog tima u okviru međunarodnog naučnog projekta *New and Ambiguous Nation-building Processes in South-eastern Europe: Collective Identities in Bosnia-Herzegovina, Macedonia, Moldova and Montenegro in Comparison (1944–2005)*, realiziranog na Freie univerzitetu u Berlinu, zatim *Repräsentationen des sozialistischen Jugoslawien im Umbruch* na Humboldt univerzitetu u Berlinu, a bio je voditelj projekata *Represija poslije Drugog svjetskog rata: komparativni primjeri Slovenije i Bosne i Hercegovine*, *Izvori za istoriju Crne Gore u arhivima BiH i izvori za istoriju BiH u arhivima Crne Gore*, *Nacionalni identitet Bošnjaka 1945-2008*, *Represija i političko nasilje u Bosni*

i Hercegovini od 1918. do 1996. godine, *Na rubu slobode: Uloga ličnosti Bosne i Hercegovine u vrijeme socijalizma i Politička uloga vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini 20. stoljeća*. U 2012. godini bio je gostujući profesor na L'École des hautes études en sciences sociales (EHESS) (Paris), a osim na Filozofskom fakultetu u Sarajevu predavao je i na Fakultetu humanističkih nauka u Mostaru i Filozofskom fakultetu u Tuzli. Autor je devet knjiga, više desetina naučnih radova, članaka, rasprava, enciklopedijskih priloga, polemičkih tekstova, prikaza i priloga, te organizator mnogih konferencija, naučnih skupova i urednik brojnih zbornika radova. Govori engleski jezik, a radovi su mu objavljeni na bosanskom, engleskom, njemačkom i ruskom jeziku. Predsjednik je Udruženja za modernu historiju (UMHIS).

PREKIĆ, Adnan, doktor istorijskih nauka, predavač na predmetima: Savremena istorija Crne Gore i Istorijska geografija na Odsjeku za istoriju Filozofskog fakulteta Univerziteta Crne Gore. Na Univerzitetu Crne Gore diplomirao je Istoriju i Geografiju, magistrirao je na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, a doktorirao na Filozofskom fakultetu Univerziteta Crne Gore. Predmet naučnog interesovanja je istorija socijalističke Crne Gore/Jugoslavije, sa posebnim fokusom na političke ideje i ideologiju socijalističkih vlasti. Bavio se i istraživanjem vjerskih zajednica u Crnoj Gori i kulturnim naslijeđem Crne Gore. Učesnik je brojnih naučnih konferencija i okruglih stolova u Crnoj Gori i inostranstvu. Programski direktor Centra za Geopolitiku – Filozofskog fakulteta Crne Gore i urednik naučnog časopisa *Montenegrin journal for social sciences*. Učesnik je i koordinator više domaćih i međunarodnih projekata koji su se bavili temama iz istorije Crne Gore, identitetom, geopolitičkim procesima,

savremenom istorijom i metodologijom istraživanja u humanističkim naukama. Autor je preko dvadeset naučnih članaka objavljenih u referentnim međunarodnim i domaćim časopisima. Autor knjiga: *Islamska zajednica Crne Gore 1918-1941 i Kulturno naslijeđe Crne Gore*, koautor *Istorijskog leksikona Crne Gore (5.tomova)* i *Diplomatskog leksikona Crne Gore*, koautor udžbenika za treći razred gimnazije, kao i velikog broja članaka, rasprava, prikaza i priloga iz savremene istorije. Govori engleski jezik.

TODOROV, Petar, doktor historijskih nauka, saradnik u Institutu za nacionalnu istoriju u Skopju, Makedonija. Studirao je historiju na Filozofskom fakultetu Univerziteta Sv. Kiril i Metodij u Skopju, magistrirao na *Ecole des hautes études en sciences sociales – EHESS* u Parizu 2006, a doktorat je odbranio na Filozofskom fakultetu Univerziteta Sv. Kiril i Metodij 2013. godine. Njegov istraživački interes je usmjeren na društvenu i urbanu historiju 19. i 20. stoljeća Osmanske imperije i jugoistočne Evrope. Isto tako, njegova istraživanja odnose se i na historijsko obrazovanje i upotrebu i zloupotrebu historije u savremenim društvima. Gostujući je istraživač na University of New York, Tirana, Albanija. Do sada bio je na dužim istraživačkim i studijskim boravcima na University of Vienna, American Research Center – Sofija, Georg Eckert Institute for International Textbook Research, a od 2014 do 2016. bio je gostujući profesor historije Balkana na Istanbul Şehir University. Autor je knjige *Патот кон непознатото: воената мисија на генералот Морис Сарај во Македонија есента 1915 година*, (*Put ka nepoznatom: vojna misija Generala Morisa Saraja u Makedoniji u jesen 1915*), te brojnih članaka i rasprava na makedonskom, engleskom i francuskom jeziku.

Edicija ZBORNICI
Knjiga 8

**OGLEDI O HISTORIOGRAFIJI I NACIONALIZMU
U JUGOISTOČNOJ EVROPI**

Zbornik radova

Izdavač

Udruženje za modernu historiju/Udruga za modernu povijest (UMHIS),
Sarajevo

Za izdavača

Husnija Kamberović

Urednik

Amir Duranović

Lektura

Mirela Omerović

Korektura

Melisa Forić Plasto

Prijevod rezimea na engleski jezik

Selma Đuliman

DTP

Asim Bilić

Štamparija

Štamparija Fojnica, d.d.

Za štampariju

Mirsad Mujčić

Sarajevo, 2019.

OGLEDI O HISTORIOGRAFIJI I NACIONALIZMU
U JUGOISTOČNOJ EVROPI